

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

Qol jazba huqıqında

Allanazarova Bibiysha Jumaniyazovna

İnsan qa'dri filosofiyaliq kategoriya

5A111601- Social- gumanitar pánlerdi
oqıtıw metodikası (ruwxıylıq tiykarları)

Magistr

akademik dárejesin alıw ushın jazılğan

dissertasiya

İlimiy basshı:

akademik J. Bazarbaev

NÓKIS – 2019

İNSAN QÁDIRİ FİLOSOFİYALIĞ KATEGORİYa

REJE

Kirisiw.....	2
I-bap. Qádiriyatlar qádri	
1. Qádiriyatlar insaniyattıń ázeliy joldası.....	6
2. Ustazlıq mánawiy qádiriyat.....	10
3. Babalarımızdıń miyrası insaniyat qádiriyatı.....	13
4. Xalıq dóretiwshiligi ulıwma insaniy qádiriyat.....	19
II-bap. Ulıwma insaniy qádiriyatlar hám milliy qádiriyatlar menen uyğunlıǵı	
1. Ádep-ikramlılıq adamzat arzıwsı.....	25
2. Adamagershilik insaniy pazıylet.....	30
III-bap. Joqarı ruwxıy qádiriyatlar	
1. Watan tuyǵısı joqarı qádiriyat.....	31
2. Shaxs qádiri ulıwma insaniy hám milliy qádiriyat.....	40
3. Ádalat-ulıwma insaniy qádiriyat.....	47
4. Haqıyqat ulıwmainسانیy qádiriyat.....	49
5. Millet milliy qádiriyat.....	50
6. Tábiyat insaniy qádiriyat.....	54
IV-bap. Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında adam qádri	
1. Ájiniyaz filosofiyasında adam qádri.....	57
2. İbrayım Yusupov poeziyasında adam qádiriniń sáwleleniwi.....	67
Juwmaqlaw.....	83
Paydalangan ádebiyatlar.....	85

Kirisiw

Insanpárwar adam óz tuwısqanlarına, basqada jaqınlarına miyrimli, olardıń halınan mudamı xabardar, hár dayım xalıq xızmetine tayar Watan súyiwshi insan sanaladı.

Insanpárwar túsinigi óz ishine adamnıń eń jaqsı ádep-ikramlılıq pazıyletlerin qosıp aladı. Ol jámiyetti ruwxıy ulılıqqa jetkeriwshi, milliy mádeniyatımızǵa dástúr, úrp-ádetlerimizge kórik baǵıshlawshı qásiyet.

Shaxs ruwxıy morallıq áhmiyetlerdi ózine jámlestirgen adamdı ańlatadı. Shaxs jámiyette ózinshe bir kisi adam. Lekin hár adamǵa shaxs ózin qollawǵa bolmaydı. Shaxs mádeniyatı: mánawiy – morallıq sıpatları, insanıy múnásibetler, pazıyletlerdi ózlestirgeni menen kórinedi. İymanlı, hújdanlı, itiqatlı, diyanatlı, haq kewil intizamlı bolıw, bilim hám dún`yaǵa kóz-qarasın jetilistiriwge umtılıw, wádege wapa qılıw, jamanlıq qılmaw, jaqsılıq qılıw, miynet etiw, úlkenlerge húrmet, kishilerge izzet. Shaxs mádeniyatlı bolsa, onı jámaát penen birlestiriw kóp dos arttıradı.

Shaxstıń ruwxıyatı - hár bir kisiniń ózin insaniyat perzenti, belgili millet wákili, mámleket puqarası dep bilgen halda Watanın, topıraǵın súyip, hawası – barlıq baylıqların kózdiń qarashıǵında asıraw, onıń abatlıǵın, gúlleniwin, hár bir puqaranıń huqıq hám erkinliklerin húrmet qılıw jolında shın hújdan, iyman, itiqát, sadıqlıq, isenim, hadallıq, dáwjúreklik, biyǵárezlik, húrmet, úlken pidayılıq penen ańlap tereńlik penen is alıp barıwǵa qaratılǵan ishki hám ruwxıy hám aqılıy álemnıń jıyıntıǵın kórsetedi.

Shaxs mánawiyatı, jámiyette, sociallıq turmısta baxıtlı jasaw ushın tuwrı pikirlew, sóz benen istin birligi, ras sóylew, hadal miynet qılıw xosh ádepke iye bolıw degen sóz.

Ádep insan mánawiyatınıń áhmiyetli belgileriniń bir bolǵanı sebepli shaxstıń mánawiyatı degende áweli onıń ádep-ikramlılıq, óz iskerliginde mánawiy qádriyatlardı, sonıń ishinde ádalat, gózzallıq, iygilik, qádir ideyalarına tayanıp is qılıwı kórinedi.

Shaxs mánawiyatı degende áziz qádriyatlardı ardaqlaw, dástúr, úrp-ádetlerdi húrmetlew, ózine rawa kórmegen nárseni basqağa da rawa kórmew, «Jaman óz ğamında, jaqsı el ğamında» jasawı túsiniledi.

Shaxsiy jetiklik insanniń sociallıq, mánawiy, ádep-ikramlılıq barkamallıǵın ańlatadı. Hár bir kisiniń óz ornın biliwi, ádep-ikramlılıq talaplarına ámel qılıwı, ózgeler húrmetin ornına qoyıp, óziniń abroyın, qádir qımbatın hám ar-namısın saqlaw kónlikpelerin joqarı dárejede iyelep alǵanı onıń belgileri shaxstıń jetikligi máselelerdi tabıslı sheshiwde, jámiyetten mádeniyat hám materiallıq qádriyatların jaratıwǵa imkan beredi.

Shaxsiy jetik insan óziniń aldına qoyǵan maqsetlerine qanaat etiw kerekligin biledi. Óziniń kim ekenin, jámiyette óz ornın bilgen jaǵdayda kúshli hám hálsiz tárepleri haqında ózine esap bere aladı.

Jetik kisi sociallıq juwapkershilikke úlken áhmiyet beredi. Jetik fizikalıq, morallıq, mánawiy tárepten kámil bolıw názerde tutıladı. Ásirese, búgingi globallasıw baǵdarında «ǵalaba mádeniyat» shıǵısıy úrp-ádetlerge unamsız tásir kórsetip atırǵan dáwirde shaxstıń óziniń ahlaqı, mánawiy – ideologiyalıq immunitetlerdi payda qılıw onıń dárejesin belgileydi. Shaxsiy jetiklikti qáliplestiriwge tásir kórsetetuǵın faktorlar til, tariyxıy yad, ata-babalar miyrası hám qádriyatlardıń miyraslıǵı.

Ádalat hámme ushın barabar bolǵan haqıyqatlı talap hám ámel qılıwı, insaniyattıń ázsheliy arzıwı, mánawiyatın, morallıq hám huqıqtıń ólshemi túsiniǵi. Í.Kant bılay deydi. «Ádalat joyılǵan jerde ómirdiń qádirin belgilewshi hesh nárs qalmaydı».

Jámiyetlik turmıstaǵı qubılıslar, tártip-qaǵıydalardıń hasıl insaniy ideyalarǵa haqıyqat ólshemlerine qánshgellik mass ekenin ańlawda hámme zaminlerde hám mánawiy ólshem bolıp xızmet etken.

Temanıń aktuallıǵı: Búgingi qospalı hám qarama-qarsılıqlı dáwirde, biziń keleshegimiz bolǵan mánáwiyatlı hám máriyfatlı jaslardıń insan qádirin biliwi, óz milliy ózligin ańlawı, erkin hám azat jámiyet dóretiwi ushın qádiriyatlardıń ornı, jaslardıń ǵárezsiz mámleketimizdiń jáhán jámiyetindegi ózine múnásip ornın iyelewi ushın, pıdayılıq penen gúres alıp barıwı ushın milliy qádiriyatlardıń mánisin áhmiyetin, rolin túsiniwi oǵada zárúr. Ádalat printsipleri: ádillik, xalıslıq tiykarında máselege nızam ústinligi názerinen jantasıw, haqıyqattı bas ólshem dep biliw, qádir túsiniyin filosofiyalıq tuyǵı dárejesine jetkerip, adamzattıń eń joqarǵı pazıyleti retinde táriplew, insannıń jámiyetlik shaqırılıǵına muwapıq bolıwı temanıń aktuallıǵı

Izertlewdiń maqseti: Izertlewdiń maqseti búgingi qarama-qarsılıqlı dáwirde, biziń keleshegimiz bolǵan mánáwiyatlı hám máriyfatlı jaslardıń insan qádirin biliwi, óz milliy ózligin ańlawı, erkin hám azat jámiyet dóretiwi ushın qádiriyatlardıń ornı, jaslardıń ǵárezsiz mámleketimizdiń jáhán jámiyetindegi ózine múnásip ornın iyelewi ushın, pıdayılıq penen gúres alıp barıwı ushın milliy qádiriyatlardıń mánisin áhmiyetin, rolin túsindiriw.

Izertlewdiń wazıypaları: Qádiriyatlar úlken bilimli hám tárbiyalı bolıwdıń deregi, millettiń filosofiyasınıń tiykarın dúziwde xalıqtıń awız yeki dóretiwshiligi áhmiyetli worındı iyelewi, adamdı qádirsizlendiretuǵın nárese qádirsizleniwdiń kelip shıǵıw jolın ko`rsetiw, húrmetli birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov ilimge bilimge islep atırǵan ǵamqorlıqlarınan paydalanıp, elimizdiń turaqlı hám tabıslı ósip baratırǵan dáwirinde babalarımızdan úlgi alıp olarǵa turarlıq urpaq ekenimizdi dálillew.

Mashqalalardı úyreniw dárejesi: Bul tema boyınsha Qaraqalpaqstan sharayatında derlik izertlew jumısları alıp barılmaǵan. Qaraqalpaqstanlı jergilikli alımlardan akademik J. Bazarbaev «A`jiniyaz shayırdın` dún`yag`a

ko`z-qarasları haqqında filosofiyalıq ocherk»¹, «Danalıg`ı go`zzallıqqa ulasqan shayır»², «A`dep filosofiyası»³, shıǵarmasın óziniń bir neshe miynetlerinde izertlep, tereńnen analizlep paydalanǵan.

Izertlew ob`ekti: İnsan qa`diri boyınsha xalqımızdın sanasındaǵı hám iskerligindegi basshılıqqa alınǵan tariyxıy, filosofiyalıq derekler hám xalıq dástúrleri izertlewdiń ob`ekti boldı.

Izertlewdiń predmeti: Usınday izertlew jumıslarınıń tiykarında toplanǵan materiallar izertlewge tartılǵan xarakterli ádebiy qural onıń predmeti boldı.

Jumıstın metodologiyalıq hám teoriyalıq tiykarları: Jumıstın metodologiyalıq tiykarları ertede ótken allamalardıń násiyatları Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti İ.Karimovtıń mánawiyat haqqındaǵı bayanatları hám shıǵıp sóylewleri, Shıǵıs oyshıllarınıń ádep-ikramlılıq haqqındaǵı pikirleri esaplanadı.

Jumıstın ilimiy jańalıǵı: Bul másele boyınsha Qaraqalpaqstan jaǵdayında ilimiy izertlewler júdá az.

Jumıstın teoriyalıq hám praktikalıq áhmiyeti: İzertlewdiń juwmaqları joqarı ruwxıyılıqqa jol tabıwda - keleshek áwladlardı milliy qádiriyatlardıń tiykarların jetik bilip tálim hám tárbiya beriwde; milliy qádiriyatlardı basshılıqqa alıp tálim-tárbiya protsessinde joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları, kolledj, litseyler ushın sabaqlıqlar, qollanbalar jazıwda hám lektsiyalar oqıwda, arnawlı kurslardı oqıtıwda, metodikalıq qollanbalar jazıwda xızmet etedi.

Jumıstın dúzilisi: Kirisiw, tórt bap on tórt paragraf, juwmaq hám paydalanǵan ádebiyatlardan turadı.

¹ Bazarbaev J. A`jiniyaz shayırdın` du`n`yag`a ko`z-qarasları haqqında filosofiyalıq ocherk. «Gold Print Nashr» Toshkent 2019.

² Bazarbaev J. [Danalıg`ı go`zzallıqqa ulasqan shayır. No`kis 2008](#)

³ Bazarbaev J. A`dep filosofiyası. - No`kis, 2010

I-Bap. Qádiriyatlar qádri

I.1. Qádiriyatlar insaniyattń ázeliy joldası

Adamzat insanlıqqa umtılıwda ásirler boyı turmıstı turaqlı etip uslaw ushın hár qıylı qádiriyatlardı dóretken hám ol ardı qádirlegen. Al, qádirilik adamdı tárbiyalagan, sol adamnıń insanǵa jetilisiwiniń tiykarǵı deregi hám sebebshisi bolǵan.

Haqıyqatında da, adamnıń insanǵa, yaǵnıy individtiń kisige, kisiniń shaxsqa jetilisiwi ushın tiykarǵı faktor ruwxıy qádiriyatlar bolıp esaplanadı.

Qádiriyatlardıń ulıwma insaniylıq, milliy qádiriyatlar bolıp bólinetuǵını anıq. Ulıwma insaniylıq qádiriyatlar demokratiya, insan huqıqları, plyuralizm hám taǵı basqa sol sıyaqlı bahalıqlardı qásterlep, ol ardı adamzattıń rawajlanıwınıń tiykarǵı faktorları ekenligin kórsetse, milliy qádiriyatlar materiallıq hám ruwxıylıq bolıp ekige bólinip, materiallıq qádiriyatlar jámiyettiń jetilisiwine, adamzattıń párawanlıǵına xızmet etse, óndiriwshi kúshlerdi rawajlandırıwdıń jedellestiriwshisi bolǵan, ruwxıy qádiriyatlar adamlardıń óziniń hár tárepleme jetilisiwine, tınısh-tatıw jasawına, abıroy-mártebesin saqlawǵa tárbiyalagan.

Is júzinde adamlar kisilikke, shaxsqa aylanıwı ushın ol arǵa kóregenlik hám ol ardıń qádiriyatlarǵa qatnasında bilimlilik kerek. Millettiń hám insaniyattıń qádiriyatların tereń bilmegen adam jámiyette abıroy, mártebege iye bola almaydı.

Demek, qádiriyatlar – insannıń ruwxıy jetilisiwiniń áhmiyetli faktoru. Qádiriyatlarǵa boysınıw insannıń bilimge uqıplılıǵın hám ámeliy imkaniyatın keńeytip, tereńlestirip baratuǵının kórsetedi.

Qádiriyatlar insandı mánáwiy jetiklikke jeteleydi. Sebebi, ol ar adamlardı insanpárwarlıq, demokratiya, sociallıq ádalatlıq ideyaları menen bezeydi. Millettiń gárezsizligin ardaqlaydı, doslıqqa, awızbirshilikke, birge islesiwge,

dártleslikke shaqıradı. Hámme elde tınıshlıq, tatıwlıqtıń qarar tabıwına, adamnıń adamǵa qatnasındaǵı málhámlikti, mehribanlıqtı táriypleydi.

Elimizde doslıqqa, tatıwlıqqa baǵdarlaǵan, jer-suw, hawa, ósimliklerdi saqlaw hám jańa oyanıp kiyatırǵan tábiyattı ázizlew, ómirdiń dawamına quwanıp, eldiń gúlleniwine gúwaliq beriwshi báhárgi Oyanıw bayramı «Nawrız» - ulıwma insannıń bezegi, ulıwma insannıń shadlıǵı, tınıshlıǵı hám insanıyılıq pazıyletlerdiń órkenlewiniń tiykarı.

Sonday-aq ata-babadan kiyatırǵan kómek jolı menen bir-birewge járdem berip, úy qurıw yamasa jetim-jesirlerge ǵamxorlıq, Allaniyaz óteniyazovtay pidayılardıń kem támiyinlengenlerge úy-jay salıp beriw isleri máńgi qádiriyat bolıp, ol adamlardıń abıroyın, dańqın kóteredi. İnsan degen zattıń ómiriniń mánisi kisige jaqsılıq hám qalıs xızmet etiw ekenligin kórsetip, onda ǵamxorlıqtı ulıǵlaydı.

Sonday-aq, ulıwma insanıyılıq qádiriyat retinde demokratiya insandı erkinlik penen suwǵaradı. Erkinlik-hár bir insannıń ármanı, millettiń jasaw shárti. Demokratiya – milliy sananı, milliy birge islesiw tuyǵısın qalıplestiriwdiń, milliy ruwxıyat hám mánawiyattı rawajlandırıwdıń tiykarı bolıp, adamzattıń eń zárúrli quralı.

Ózbekistan sharayatında xalıqlardıń jámáát bolıp jasaw tuyǵısı, jası úlkeni sıylawshılıq, aqsaqallıqtıń qáwmeti júdá úlken áhmiyetli qádiriyat bolıp, adamlardı bir-birine jaqınlastırıwǵa qollap-quwatlap turmıs keshiriwge qolaylı tiykar jaratadı. Bul-basqalarǵa uqsamaytuǵın, mın jıllar dawamında qalıplesken óz ara baylanıs insanlar ómiriniń úzilmes bir bólegi retinde qádirlenedi. Bul biziń xalıqlarımızdıń hár bir insannıń tek óziniń jeke párawanlıǵın oylaw ǵana emes, al shańaraǵına, aǵayın-tuwısqanlarına, qońsı-qobalarına ol ardıń amanlıq-esenligi tuwrısında ǵamxorlıǵına birinshi orın berilgenligin kórsetip, onı insan qálbiniń gáwharı sıyaqlı bezeydi.

Ulıwma qádiriyatlar insan turmısında júdá áhmiyetli orındı iyeleydi. Sebebi, ol arqalı adam sanasında tek házirgi payıtta emes, al ótmishte payda bolǵan nátiyjeler, waqıyalar, pikirler kórinedi. Qádiriyatta toplanǵan tájriybe, bilimler adamnıń ómiri dawamında qollanıladı. Sonıń arqasında insan jaǵımlı hám jaǵımsız tájriybelerden ibratlı juwmaqlar shıǵarıp, óziniń qánigeligin qáliplestiredi.

Filosofiyanıń hesh qashan dıqqatı, itibarınan qalmaǵan tiykarǵı máselelerdiń biri - jetik insandı payda etiw, onıń dúnyaǵa kózqarasların qáliplestiriw, erkin hám kewilli jasawı, mánáwiy hám ádep-ikramlılıq jaqtan joqarılıǵı, pıdayı insan bolıp jetilisiwi ushın qádiriyatlar beretuǵın tájriybelerdiń ornı hám roli joqarı.

Ulıwma alganda qádiriyatlar jámiyettiń tariyxıy baǵdarında qáliplesken hám rawajlanǵan ótmishte de, házirgi kúnde de, keleshekte de sociallıq progresske jaǵımlı tásir etetuǵın, kisiler sanasına sińgen sociallıq áhmiyetke iye, materiallıq hám mánáwiy baylıq bolıp esaplanadı.

Qádiriyat degen sózdiń ózi de qádir-qımbat degen mánisti ańlatadı. Demek hár bir sociallıq qubılısqa adamlardıń bahasında oǵan jol kórsetedi, saza beredi, úyretedi.

Juwmaqlap aytqanda, búgingi qospalı hám qarama-qarsılıqlı dáwirde, biziń keleshegimiz bolǵan mánáwiyatlı hám máriyfatlı jaslardıń insan qádirin biliwi, óz milliy ózligin ańlawı, erkin hám azat jámiyet dóretiwi ushın qádiriyatlardıń ornı ullı. Sonday-aq, jaslardıń gárezsiz mámleketimizdiń jáhán jámiyetindegi ózine múnásip ornın iyelewi ushın, pıdayılıq penen gúres alıp barıwı ushın milliy qádiriyatlardıń mánisin áhmiyetin, rolin túsiniwi woǵada zárúr.

Demek, qádiriyatlar úlken bilimli hám tárbiyalı bolıwdıń deregi. Qádiriyatlardıń mánis-mazmunın biliw, ol arǵa ıqlas, jaslarda milliy maqtanısh, watanpárwarlıq, tatıwlıq tuyǵısın qáliplestiriwde insanpárwarlıq, hadallıq,

isbilermenlik, ádeplilik, páklik pazıyletlerin kamal taptırwda úlken áhmiyetke iye.

Sebebi, bul bay gáziyne - ásirler dawamında mısqallap toplanğan, tariyxtıń ne-ne sınavlarınan ótken, adamlarğa awır demlerde mádet bolğan ruwxıy baylıq. Biziń watanımız sol gáziyneni kózdiń qarashıǵınday saqlap hám jáne de bayıtıp, qayta tiklep, eldiń muqaddes gárezsizliktiń hám jaslar tárbiyasınıń xızmetine qoyıw.

I.2. Ustazlıq mánawiy qádiriyat

Bir kúni Iskender Zulqarnaynnan:

- Sen ustazıńdı atańa qaraǵanda jaqsıraq húrmet etedi ekenseń. Usı raspa? dep soraptı.

- «Awa-atam meni joqlıq aspanınan jerge alıp tústi. Al ustazım bolsa meni, jerden kókke kóterdi» depti ataqlı Aleksandr Makadonskiy.

Haqıyqatında da ustaz ilim beriw menen birge, adamnıń ismin ulıǵlap, áwladlar yadında qaldırıp oǵan ekinshi ómir baǵıshlaydı.

Ustazlıq hám shákirtlik qatnaslar bul adamzattıń eń joqarǵı ilahiy qádiriyatlarınń biri. «Ustazdı atańday áziz bil» degen Hákim Ulıqpan.

Adam tuwıladı, onnan keyin tárbiyalanadı, sawat ashadı, xoner úyrenedi, kásip iyeleydi, ilim jolına túsedı. Bunıń hámмесin úyretetuǵın ustaz-muǵállim boladı.

Balaǵa hadal miyneti menen bilim berse, ol onı turmısta qollana alsa, óziniń kóregenligi, ádepliligi joqarı bolsa, «Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı» qılıp shıǵarsa muǵállim ustaz dárejesine kóteriledi.

Ustaz jaslardıń kóz-qarasın, isenimin qalıplestiretuǵın, ol arǵa ómirден óz jolın tabıwǵa kómeklesetuǵın jámiyetlik ǵayratker, oyshıl tulǵa. ol jeke adamlardıń táǵdiriniń jaqsı baǵıtqa rawajlanıwına úles qosatuǵın, ómir jolında úlgi bolatuǵın insan.

Ustazdıń iskerligi, kásiplik qásiyeti haqqında al-Farabiy bılay deydi. «Ol dım ırıqqa da jıǵıla bermewi kerek, al ırıqqa kóne beriw ustazlıq qádiridi ketiredi. ol ay islese onıń bergен sabaǵı menen bilimine shákirtleri salqın qaraytuǵın boladı. Ustaz ushın barınsha inta hám tabanlılıq zárúr. óytkeni ol ar, jurt aytqanday, tamshısı menen tas tesetuǵın suwǵa usaydı».

Ustazdıń jaqsı qásiyeti, yamasa haqıyqıy minasip abıroyınıń tárbiyalıq kúshi sonda, shákirt ol adamnıń jaqsı hám bálent táreplerin moyınlay wotırıp,

onıń tásirine óz erki menen beriledi. Adam óziniń woǵada sıylaytuǵın qádirleytuǵın adamınıń tapsırmaların hesh qanday awırsınbaydı, onı ıqlası menen, óz ıqtıyarı menen, bar intası menen orınlaydı. Sonıń ushın ustaz izlengish bolıwı, oylay biliwi, qanday isti bolsa da intası menen atqara biliwi tiyis. Sebebi ustaz ózgelerdi úyretip júrip ózide úyrenedi.

Burın ustaz bir qániygelikti úyretip keyin pátiyasın berip jibere beretuǵın edi. Házirgi texnika hám qospalı texnologiya, sonday-aq hár tárepleme woqıtıw hám tárbiya tiykarında da bir nárseni qunt penen úyrengen bolıwı kerek.

Ustaz shákirttiń uqıplılıǵın kórip onıń menen quwanıp, onıń alǵa ilgerilewine xoshemet berip wotıradı.

Olay bolmasa shákirt alǵa ketpeydi, onda rawajlanıw bolmay, jámiyet tubalap qaladı. Sonıń ushın da «Shákirti ustazdan wozsa kerekdur» dep xalıq durıs aytqan.

Ustazlıq atqa miyasar bolıw awır miynettiń, úlken sheberliktiń tiykarında boladı. «Ustazdıń túri túsi de, kiyimi de, kewli de, oyı da hámmeside sulıw bolıwı kerek» (A.P.Chexov).

«Tárbiyashıǵa úyretiwden góre buyırıq beriw ańsat» dep belgili filosof Djon Lokka durıs aytqan. Sebebi úyretiw ushın urısıwdıń paydası shamalı, namısqa tiyiwdiń hasla hájeti joq. Sonlıqtan:

«Aqırın júrip, anıq bas

Miynetiń ketpes zayaǵa,

Ustazlıq etken jalıqpas,

Úyretiwden balaǵa» degen danıshpan Abay durıs edi.

Ataqlı ilimpaz D.İ.Mendeleev bılay deydi.

«Adamnıń úyreniw qumarlıǵın oyatqan kisi, -eń jaqsı muǵállim.

Muǵállimge isenim bildirilmese, woqıw iygiliqli jemis bere almaydı».

Solay etip muǵállim hám ustaz pútkil insaniyatqa shıraylı hám jaǵımlı pazıyletler taratadı, paydalı nárselerdi túsindiredi, jaslardıń qáliblerine insanlıq

dárejege jetkeriwshi bilim gáziynesin jaylastıradı, jaramas jaman islerden qaytaradı hám basqalardan artıqmash bolıwıńdı oylaydı hám janın kúydiredi, el ishinde itibarlı, bolıwıńdı oylap pútkil kúsh hám imkaniyatların iske saladı.

Ózbekistannıń gárezsizliginiń birinshi jıllarınan baslap-aq Húrmetli birinshi Prezidentimiz milliy qádiriyat hám dástúrlerimizge hám dúnyadaǵı aldınǵı tájriybelerge tiykarlanıp, turmısızda túp-tamırınan jańalaw, iygilikli maqsetlerimizdi ámelge asırıw ushın bilimlendiriw hám tárbiya salasına úlken áhmiyet karatıp, onıń «Jaqsılıq hám bilimlendiriw jolınıń biymınnet shıraqsısı» (A.Nawayı) bolǵan muǵállim ustazdıń abroy mártebesin joqarı bahaladı.

I.3. Babalarımızdın miyrası insanıyat qádiriyatı

Orta ásirdegi shıǵıs ilimpazları hám oyshıllarının miyrasları hám onıń házirgi zaman tsivilizatsiyasınıń rawajlanıwındaǵı áhmiyeti adamzattın hasıl baylıǵı, altın zahirası bolıp esaplanadı. Ol belgili ispan jazıwshı Servantes aytqanıday «jumısımızdın ǵáziynesi, ótmishimizdın ǵúwası, búgingi kúnde úlgi hám úgit, al keleshekke xabarlandırıw bolıp xızmet etedi».

Bul altın ǵáziyne biziń iskerligimizdın tiykarı, jol kórsetiwshi shıraǵ. Ol ar biziń ótmishte kim bolǵanımızdı, qanday dúnya tsivilizatsiyasınıń besiginde jasaǵanımızdı, babalarımızdın heshkimnen kem bolmaǵanın kórsetedi. ol ar biziń búgingi kúnimiz ushın úlgi hám násiyat wazıypasın atqarıp bizlerge nege solarday bolmaysız degen talaptı qoyadı. Biziń qanımızda da Al`-Xorazmiy, al`-Beruniy, Abu ali Avitstsenna, Axmed Ferganiy, al`-Farabiy h.t.b. sol sıyaqlı danishpanlardın qanınıń molekulları bar ekenligin eskertedi.

Házirgi kúnde húrmetli birinshi Prezidentimizdın I.A.Karimov ilimge bilimge islep atırǵan ǵamqorlıqları, elimizdın turaqlı hám tabıslı ósip baratırǵan dáwirinde bizlerge sol babalarımızdan úlgi alıp ol arǵa turarlıq urpaq ekenimizdi dálillewimiz kerekligin kórsetedi. Jánede bul shaqırıq jaslarǵa násiyat hám talap bolıpta esaplanadı. Bul ǵáziyne xalıqtı keleshek ushın xabarlandırıw, óz tariyxın hám xalqınıń maqtanıshın sezbegeń, óziniń tariyxı menen maqtanbaǵan hám quwanbaǵan adam hár sapar qátege jol qoyatuǵının xabarlandırıw hám bildiriw bolıpta esaplanadı. Sonlıqtanda 2014-jılı 15-16 may ayında bolıp ótken «Orta ásirdegi Shıǵıs ilimpazları hám oyshıllarınıń tariyxıy miyrası, onıń házirgi zaman tsivilizatsiyasınıń rawajlanıwındaǵı roli hám áhmiyeti» atlı konferentsiya húrmetli birinshi Prezidentimiz I.Karimovtın ibarası menen aytqanda «dúnyada shende-shen ushırasatuǵın ánjuman» bolıp esaplandı.

Bul konferentsiyanıń ullı tariyxıy shahar Samarqandta ótiwi tosınnan emes. Samarqandtın Ullı jipek jolınıń dárbentinde jaylasqanlıǵı onıń hártárepleme

rawajlanıwına xızmet etken. Samarqandı, «Jer júziniń sáni», «Áyyemgi shıǵıs gáwharı dep biykar aytpaǵan. Ásirese ullı babamız Ámir Temur Samarqandı ayrıqsha mehri menen qádirlegen abat etken, dúnyanıń eń sulıw qalalarınıń birine aylandıǵan. Bul muxaddes el-dúnya tsivilizatsiyasınıń besikleriniń biri. Bunda dúnya tán alıp óziniń ilimin mádeniyatın qalıplestiriwde órnek alǵan ullı ilimpazlar tuwılǵan. Samarqand, Buxara, Xiywa hám Shaxrisabz sıyaqlı qalalardıń ilimi hám mádeniyatı Shıǵıs hám Batıstı óz-ara baylanıstırǵan. Bul zámiynde ullı tsivilizatsiyalar tutasqan. Bul muqaddes diyarda ilim, mádeniyat ázelden rawajlanǵan. Mırnlaǵan ilimpazlar, shayırlar, ullı oyshıllar jetisip shıqqan. ol ardıń atları dúnyaǵa jayıǵan. Mısalı dúnyaǵa belgili ilimpazlar Abu – ali İbn Sinonı «islam dúnyasınıń eń belgili filosofi hám entsiplopedist alımı jáne adamzattıń eń ullı oyshıllarınıń biri» dep atap «Medittsina» atamasın onıń atı menen baylanıstırǵan. Bárqulla jasıl dónip turatuǵın tropikalıq ósimlikti «Avetsiniya» dep ataǵan. Al, Batis ellerinde XV ácirde meditsinalıq universitetlerde Abu ali İbn Sinonıń «Meditsina nızamı» atlı kitabı woqıw quralı bolıp, ol arǵa 500 jıl xızmet etken. Bunday mısallar woǵada kóp. Bul Shıǵıs mádeniyatınıń Batis mádeniyatına túpkilikli hám tikkeley inabatlı tásirleriniń belgileri bolıp esaplanadı.

Mırza Ulúgbek elge bassılıq etken dáwirde Samarqand orta ásirdiń ilim biliminiń belgili woraylarınıń birine aylanǵan. XV-ásirdiń birinshi yarımında Ulúgbek astronomiyalıq mektepke tiykar saldı, medrese hám wobservatoriya qurdı. onıń átirapında tutas bir ilimiy woray - Ulúgbek akademiyası qalıplesti. Bul akademiya Fiesiddin Jamshid Qoshiy, Hozizoda Rumi, Ali Kushchi usaǵan belgili ilimpazlar jetilip shıqtı. Ulúgbek akademiyasında ámelge asırılǵan isler dúnya júzlik kólemde tán alındı.

Al Shıǵısta bolsa, grek filosoflarınıń shıǵarmaları eń jaydıǵan onı ózlestirip ilimniń xızmetine qoyǵan al` Farabiydi «ekinshi muǵallım» yamasa

«Shıǵıs Aristoteli» dep ataǵan. Sonday-aq biziń aymaǵımızda Shıǵıs hám Batıs mádeniyatınıń tutasqanlıǵın basqa ilimpazlardıń xızmetlerinde kórinip, biziń babalarımızdıń ilimiy dúnyada úlken orınlardı iyelegenin kóremiz. Aytayıq dúnya ilimpazları adamzattıń XI-ásirin «Beruniy ásiri» dep atap onıń ilimiy danalıqların bir ásir tsivilizatsiyanıń worayında turǵanlıǵın joqarı bahalaǵan. Biziń ol jerlesimizdin Mamun akademiyasın dúzgenligi, onda 200 den aslam ilimpazlar, talabalar ilim izertlew jumısın alıp barıp jáhánge jayılgan ilimiy jańalıqları menen dúnyanı tásiyin qaldırǵan.

Sonlıqtanda shet ellerdegi progressiv adamzat biziń babalarımızǵa qoyǵan estelikleri mısalı Bel`giyada hám Latviyada İbn Sinoǵa, Litvada Mırza Uluǵbektke, Yaponiyada, Rossiyada, Azerbaydjanda Alisher Nawayıǵa, egipette Axmad Ferganiyge qoyılıwı Mırza Uluǵbektıń, al Farganiydiń atlarınıń Aydıń úlken kraterlarına beriliwi biziń babalarımızdıń ilimine hám ózine bolǵan úlken húrmetti bildiretuǵın, jáhánde teńi tayı joq waqıya dese arzıydı. Nawayı aytqan «Temuriy áwladı Mırza Uluǵbek hesh jáhán kórmedi alım onıńdek» degen Mırza Uluǵbektıń XV ácirde dúzgen Astronomiyalıq kestesini aspandaǵı 1018 juldızdıń jaǵdayı hám jaylasıwın bayan etkenligi dúnyanı tań qaldırǵan.

Biziń bunday babalarımızdıń ilimiy hám mádeniy jetiskenliklerin jariqqa shıǵarıw, ol ardıń abroyın kóteriwi hám biliwi, tek Ózbekistannıń Ğárezsizliginiń jemisi dep túsiniwi zárúr. Mustaqıllıktan burın bular bizlerden jıraqlı tutıldı. Bizdi ótkendegisin, ózligin bilmeytuǵın mankurtlikke tárbiyalagan zamanda, biz bul quwanış hám maqtanış dáreklerine ayırılǵan edik. Ğárezsizliktiń dáslepki jıllarında birinshi Prezident İ.A.Karimovtıń baslaması menen ullı babalarımızdıń ismileri tiklendi. ol ardıń ómirin, biybaha miynetlerin úyreniw, zıyarat orınların abadanlastırıw hám qásterlep saqlaw boyınsha úlken inabatlı jumıslar boldı. Sonlıqtanda YUNESKOıń bas direktorınıń orınbasarı Xubert Gizen: usı anjumanda «Elimizde milliy qádiriyatlardı tiklew, bay tariyxımızdı úyreniw ilim

hám bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwda qaratıp atırǵan itibarı ushın birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimovqa minnetdarlıq bildirdi.

Anjumannın plenar jıynalıısında Amerikanıń belgili professorı Fredrix Star, Yaponiyalı baburshunos eyji Mano, Kair universitetiniń professorı Magila Maxduf, Frantsiyadaǵı Abu Ali Usman, professor Mark Baynel, Bel`giya professorı Yul` Yanssius, Tokiodaǵı universitet professorı Masagati Takeshito, Qıtay professorı Shi Yunli hám t.b. basqalar, Shıǵıs allamalarınń ómiri hám iskerligi haqqında bayanatlar jasadı hám babalarımızdıń ilimiy miyraslarınń áhmiyetin joqarı bahaladı.

Al anjumannıń sektsiyalarında jigirmadan artıq shet el ilimpazları shıǵıp sóyledi hám shıǵıs ilimpazların joqarı bahaladı.

YUNESKO Bas direktorınıń orınbasarı Xubert Gizen bul forumda shıǵıp sóylegen sózindegi «Usı ilimpazlardıń ilimiy hám turmıslıq mártligin ashqan biybaha jańalıqlardı tek ǵana Woraylıq Aziya regionında emes, al kontinentlerde de, ásirese jaslar ushın sabaq bolıp kelmekte, órnek jáne úlgi wazıypasın atqarmaqta. Bul bolsa biz ushın xalıqaralıq kólemde ilimiy pikir alısıw sheńberin keńeytiw boyınsha ibrat bolıp, ilimiy izertlewlerdiń nátiyjeligin jánede arttırıwǵa múmkinshilik beredi degen pikirdi hámme quwatladı.

Bul ánjuman Shıǵıs áleminde payda bolǵan biybaha ilimiy miyrastı bizler tárepinen jánede tereń izertlewge hám ǵalabalastırıwǵa qaratılǵan kúsh salıwǵa jańa baǵdar boldı. Sonın menen qatar bul ánjuman Shıǵıstıń ullı ilimpazları tárepinen ashılǵan jańalıqlardıń házirgi zaman ilimi hám rawajlanıwı ushın qánshelli zárúr ekenligin ashıp berip, hámimizge ásirese, jaslarǵa ilimiy hám ruwhıy azıq berdi. Bul oyshıllardıń miyrasların biliw hám turmısta, bilimde paydalanıw hár bir intellektual adamnıń qarızı hám parızına aylandı.

Bul konferentsiyada húrmetli birinshi Prezidentimiz Ózbekistannıń turaqlı túrde alǵa rawajlanıp baratırǵan pátinde ilimiy hám bilimiy quwatınıń ósip

baratırǵanlıǵı babalardıń miyraslarına sadıqlıq ekenligin kórsetip, keleshekte biziń jaslarımız arasında sol babalarımız sıyaqlı ullı ilimpazlar shıǵıwınıń múmkinshiligi zor ekenligin kórsetti..

Haqıyqatında da elimizdeki keń kólemlı reformalar baslanǵannan berli joqarı woqıw orınlarınıń sanı burınǵıǵa qaraǵanda 2 márte ósip, búgingi kúnde 60tan ziyat universitet hám institutlarda 230 mıńnan aslam studenttiń tıyanaqlı bilim alıwı, Evropa hám Aziyanıń bir qatar jetekshi joqarı woqıw orınlarınıń bizdeki filiallarınıń ashılıwı keleshektegi intellektual jetiskenliklerdiń irge tası ekenligi sózsiz.

Sundayaq jaslarımızdıń mıńlaǵan talantlı wákilleri Yaponiya, Germaniya, Qubla Koreya, Qıtay, Ullı britaniya, AQSh, Frantsiya hám basqa da ellerdiń jetekshi universitetlerinde bilim alıp ózleriniń kimlerdiń hasıl násilinen ekenligin kórsetiwi. bilim hám mamanlıǵın arttırıwda hám ilimler tarawında úlken tabıslarǵa erisiwine keń imkaniyatlar ashıp bermekte.

Bul keleshektiń tiyimli tiykarı bolǵan máselege birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimovtıń kúndelikli atalıq ǵamqorlıǵı. Sonıń nátiyjesi elimizde ilimge hám bilimge mámleketimizdiń qáwenderligi dúnya hámjámıyetiniń joqarı bahasına iye bolmaqta. Mısalı BMSH tıń maǵlıwmatlarına bola, elimizde bilimlendiriwge baǵdarlanıp atırǵan qárejetler, mámleketlik byudjettin 35 protsentsen aslamın quraydı. Jáhán intellektuallıq múlk shólkemi hám jetekshi xalıqaralıq biznes-mekteplerden biri- «INSEAD» tárepinen 2012-jılda insan kapitalınıń rawajlanıw dárejesi boyınsha ótkerilgen izertlewler nátiyjelerine bola Ózbekistan 141 mámleket arasına 53-orındı iyeledi. Al, bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw dárejesi, sonıń ishinde, bilimlendiriw maqsetleri ushın ajratılatuǵın qarjılar boyınsha bolsa dúnyada besinshi orında turdı. Bulardıń hámmesi jaslarǵa bilim, ilim jolında ózleriniń talwasın kóteriwge imkaniyatlardı tolıq paydalanıwǵa jol ashıp beredi.

Usı anjumanda: birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimovtıń «Men jaslarımızǵa múrájat eter ekenmen, ol arǵa hámiyeshe- «Biz ullı ata-babalarımız benen maqtanıwımız kerek», dep aytaman. Házirgi waqıtta «tek ǵana maqtanıwdıń ózi jeterli emes, kelin, ózimiz de, mine usılar sıyaqlı, mine usı biybaha-miyrasqa óz úlesimizdi qosayıq!» dep tákrarlayman degen kórsetpesi jaslarımız ushın hám qarız hám parız bolıwı kerek.

I.4. Xalıq dóretiwshiligi ulıwma insanıy qádiriyat

Húrmetli birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimov óziniń «Joqarı mánawiyat-jeńilmes kúsh» degen miynetinde «Óz tariyxın bilmeytuǵın, keshegi kúnin umıtqan millettiń keleshegi joq» degen duwalı sózleri xalıq awız eki dóretiwshiligi ushın úlken áhmiyetke iye. onıń bul miyraslarda babalarımızdıń oy-pikiri hám ullılıǵınan jaratılǵan eń áyyemgi tas jazıwları hám bitiklerinen tartıp, xalıq awızeki ádebiyatınıń úlgilerinen baslap, búgingi kúni kitapxanalar ǵáziyesinde saqlanǵan mın-mınlaǵan qol jazbalar, ol arda jámlesken tariyx, ádebiyat, sániyat, siyasat, ádep-ikramlıq filosofiya... hám basqa tarawlarǵa tiyisli biybaha shıǵarmalar biziń ullı ruwxıy baylıǵımız bolıp tabıladı. Bunday úlken miyrasqa iye bolǵan xalıq dúnyada kemnen-kem ushırasadı¹ degen sózi biziń bul qádiriyatlarımızǵa qatnasında quwat hám mádet boladı. Shınında, húrmetli Prezidentimiz aytqanıday mámleketimizde júz tomnan artıq awız eki ádebiyattıń nusqalarına iye bizden basqa qanday el bar dep maqtanamız. Bul qádiriyatlar biziń ózligimizdiń, tariyxımızdıń, mádeniyat, ádebiyat hám iskusstvomızdıń qaynar bulaǵı bolıw menen birge xalqımızdıń filosofiyalıq oylarınıń tıp saǵası hám milliy ideyanı bekkemlewdiń tiykarǵı dárekleriniń bir bolıp esaplanadı. Ne ushın biz bılay deymiz. Durıs filosofiya ulıwma insanıylıq xarakterge iye. Lekin álem waqıyaların ózbek-qaraqalpaq sıpatında túsiniw hám túsindiriw ushın milliy filosofiyalıq kóz-qaraslar woǵada zárúr. eger biz dógerekti ózimizshe túsindirmesek, basqalardıń izinen júre beremizde dúnyanı basqalar názerinde kóretuǵın hám túsindiretuǵın bolıp qalamız. Bul biziń milliy mánawiyatımızdıń joqarılanıwına unamsız tásir etedi.

Haqıyqatında da bir hádiyseni kóriw hátte onıń áhmiyetin ańlawdan kóre oǵan múnásibet bildiriw hám onı bahalaw qıyın másele. Sebebi bahalaw ushın súyenetuǵın bekkem pikirge tayanıw zárúr. Bul tayanıshıtı adam óziniń milliy filosofiyasınan aladı. Al milliy filosofiya bolsa, xalıqtıń mánawiyatınan

¹ И.Каримов Жоқары мәнағијят жеңилмес күш. 2008 ж. Т. 30-31 б.

nárlenedi. Al onıń tıp saǵası xalıqtıń awızeki ádebiyatı dese júdá orınlı shıǵadı. Al milliy filosofiya ózlikti saqlawda xalıqtıń bul ǵaziynesin paydalanıp dúnyaǵa shekirtkeniń shabıwılınday eń jayıp baratırǵan «ǵalabalıq mádeniyattıń» zaxmetinen qorǵap milliy ideologiyaǵa xızmet etedi.

Demek millettıń filosofiyasınıń tiykarın dúziwde xalıqtıń awız eki dóretiwshiligi áhmiyetli orındı iyeleydi.

Bul inabatlı iste Qaraqalpaq fol`klorınıń kóp tomılıǵı milliy danalıqtıń dáregi bolıp xızmet etedi. Al danalıq bolsa filosofiyanıń tiykarǵı ólshem tası bolıp esaplanadı. Bul milliy qádiriyatımız bolǵan qaraqalpaq fol`klori xalkımızdıń ásirler dawamında jıynaǵan hám sıyınǵan ruwxıyatınıń esapsız ǵaziyesi xalıqtıń dúnyaǵa kóz-qarasın qalıplestirip onıń ózligin saqlap jáhán saxnasında óz ornına iye bolıwınıń tiykarın bergen.

Haqıyqatında da bul kóp tomılıqqa názer taslasaq bunda 66 dástan, 400 júzge jaqın ertekler, bunnan basqa júyeli sózler, naqlı maqallar, ráwiyatlar, sheshenlik sózler, jumbaq, jańıltıpaslar, aytıs, patiya tilekler, ádep-ikram, ǵargıslar hám algıslar keltirilip adamnıń jan sáwlesin jaqtırtatuǵın, kewildi agartıp tuwrı jol korsetetuǵın salmaqqa iye dóretpeler ekenligin kóremiz.

Bul kóp tomılıqta xalıqtıń kóz-qarasları hám filosofiyasınıń qaysı tarawı bolmasın, meyli ol adamnıń ómiriniń mánisime, máyli ol dúnyanıń dúzilisime, yamasa adamnıń tanıw hám biliw qásiyetlerime, doslıq, mehribanlıq, ádep-ikramlıq, watandı súyiwshilik, muhabbat hám januya, filosofiyasına tınıshlıq hám tatıwlıq, bawrıkeńlik máseleleriniń hámmesine turmıslıq tájriybe hám bilimiy tiykardan oy júgirken kóz qaraslardı sáwlelendirip xalıqtı ruwxıy jaqtan tárbiyaláǵan, biriktirgen hám rawajlandırǵan.

Tek gana 2014-jılı baspadan shıqqan «Qaraqalpaq fol`klorınıń» 77-87 tomlarına dıqqat awdarsaq, ondaǵı mifler túrindegi adamlardıń dáslepki filosofiyalıq oyları, apsanalar, anızlar, shejireler, ráwiyatlar, sheshenlik hám júyeli sózler, ırımlar hám tınımlar, algıslar hám ǵargıslar hám t.basqalardı

woqıp biziń babalarımızdıń qanday dárejede danalıqqa talpınǵanlıǵın hám adamnıń jámiyettegi rolin qanday tereń túsingenligin kóremiz. ondaǵı barlıq temalar aytarlıqtay kóz-qaraslıq áhmiyetke iye hám oylanıwdıń dáregi ekenligin moyınlap, ol ardıń bir qatarlarına dıqqat awdaramız.

Kitaptıń 82 tomı sheshenlik sózler dep atalǵan tuyǵıardı filosofiyalıq tanımnıń óresi dep aytıwǵa bolar edi. Bul qaraqalpaqlar arasında júdá keń taralǵan hám insanlar múnásibetinde úzliksiz qollanılǵan jigirma ekiden turatuǵın akıllı sózler ózine adamdı magnittey tartadı. onda Jirensheńniń aqlı, oylaw dárejesiniń keńligi, jaqsılıqtı qorǵawı, jamanlıqtan qutqarıwı sıyaqlı danalıq gápler kóplep ushırasadı. Mısalı «Bayıwlınıń qudalıǵı» degen apsanada adalatlıq tastıyqlanadı. ol bılay kórsetilgen. Jánibek xan menen Jiyrenshe shikarda júrgende bayıwlılardıń toparın kórgen Jánibek, Jiyrenshege anaw bayıwlılar ne dep sóylesip wotır eken, bilip kel dep tapsıradı. Jiyrenshe bayıwlılarǵa jaqınlasıp barıp, nayzaǵa súyenip turıp-turıp xannıń qasına kelgende, xan onnan bayıwlılar menen sóylestińbe deпти. Sóyleskenin bildirgende, bayıwlılar ne dep atır eken degen xannıń sorawına. Bayıwlılar bir-birine quda túsip, qalıń mal aytısıp atır eken deпти. Sonda xan qalıń malına ne beredi degende Jiyrenshe: Gileń góne tamlardı beredi eken. Birewi qalıń malǵa úsh júz tam sorap atır. ekinshi eki júz tam beremen dep kelispedi. Sonda aradaǵı katqudası «Sen qıynalma kelise ber Jánibek xan turganda neshshe júz góne tamlar awısıp qaladı, qızındı bereber dep úgitlep atır eken deпти. Sonda Janibek óziniń zalımlıǵın túsinipti delingen eken.

Sonday-aq xan Jiyrensheden «Zulımlıq penen bilmesliktiń tórkini ne dep soraganda Zulımlıqtıń tórkini nızamsızlıq, Bilmesliktiń tórkini aqlsızlıq» dep juwap beripti. Demek bul parawan turmıs tiykarında adalatlıq hám nızam, al bilimniń tiykarında sanalıqtı kórsetetuǵın filosofiyalıq oylar bolıp esaplanadı.

Sheshenliktiń basqada dilwarlardıń sózlerinde kórinip ol ar adamnıń oy-órisin keńeytetuǵın hám turmısqa durıs kóz-qarasqa úyretetuǵın tuyǵıardı beredi.

Mısalı ótepbergen bay heshkimnen sózden jeńilmegen adam eken. onıń dańqın esitken bir qazaq shesheni onı jeńiw ushın izlep qonaqqa kelipti hám mınaday sorawdı beripti. «Qara jerge qar jawǵalı neshe jil boldı? Qara bulaqtan suw aqqalı neshe jil boldı? degende ótepbergen bay bul sorawlarǵa juwap bere almay muńayıp qalǵanın kórip, hayalı bunıń juwabı ańsat ediǵoy. ol basıńa aq túskenine neshe jil boldı. Kózińnen suw aqqanına neshe jil boldı degeni edi degende, bay dárriw qos at jekken payton arbada ketip baraturǵan qonaqtıń izinen jetip, baǵanaǵı sorawına juwap beremen degende, qonaq «Hayalıń sheshen shıǵar, meniń sorawımdı óziń emes hayalıń tapqan» dep irkilmegende ashıwlangan bay qolındaǵı ay baltası menen arbanıń bir arısın shawıp jiberipti hám oǵan «Qáne arbańdı endi aydap kór. Arbań jalǵız arıs penen júre alarmeken. Senin sorawıńdı eki arıstıń qaysısı sheshkende bári bir emespe dep qonaqtı sózden jeńgen eken deydi. Bul xalkımızdıń eki arıstıń biri bolǵan qostarlardı joqarı bahalaytuǵın adam filosofiyanıń belgileriniń biri edi.

Alǵıslar hám ǵargıslar degen 87- tomda. «Altın alma duwa al, duwa altın emespe» degen xalkımızdıń duwaǵa baylanıslı túrli alǵısları ǵargısları keltrilgen.

Mısalı Mınaday bir alǵıstı alayıq.

Baq dáwlet qonıp basıńa

Jaratqan iyem yar bolıp

Jas qosılǵan jasıńa

Júrgen jeriń toy bolsın

Jaqsılar kelsin asıńa

Jaslar ersin qasıńa

Jurtına qádrin assın

Nesibeń suday tassın

Amin, Allahu akbar.

Yamasa mınaday ġargıstan tásirine qarayıq

Basın dawda bolǵay

Balań jawda bolǵay

Ulıń urı-ǵázzap bolǵay

Qızıń jurtqa mazaq bolǵay

Bul dúnyada kórgeniń azap bolǵay

O dúnyada kórgeniń dozaq bolǵay.

Ulıwma algıslar hám ġargıslar xalqımızda pátıya-duwa arqalı taralǵanı belgili. Bular ásirler dawamında xalqımızdın sanasına kirip ózligine aylanıp ketken ruwxıy qádiriyatlar bolıp ol ardin áhmiyeti woǵada qunlı bolǵan. Sonlıqtanda xalqımız ómirindegi adamlardıń baxıtlı máwritlerin yamasa hárbir adam óziniń jetiskenliklerin patiyadan, duwadan yaǵnıy algıstan jaqsı tilekten» dep esaplaǵan. Albette bul kitapta algıstın hám ġargıstın duwa, patiya menen tikkeley birliǵi kórsetilmegen. Bunın sebebide bar edi. Bul ruwxıy ġaziynelerdin jıynalıwı keshegi sovet dáwirinde keshkenlikten, ol zamanda duwanı, patıyanı ayaq astı qılıp, onı aytqanlar quwdalangán dáwirde jıynawshılar olardan bas tartıwǵa tiyisli boldı.

Al shın mánisinde xalqımız algısta, ġargısta kórinetuǵın duwanın hám patıyanın dartke dawa, qástege shıpa, al teris pátıyanın oyranshılıq tásirlerin bilgen hám sezgen, onı álemdi túsiniwdin quralı dep isengen.

Shınında da házirgi dáwirde ilimde adamnın Mikrokosmos retinde Makrokosmos penen baylanısı izertlenip adamnın denesinen bólek ilahiy kúsh jannın háreketlerin izertlep atırǵandı xalıqtın tilekleri menen esaplaspaǵa bolmaytuǵın sıyaqlı kórinedi.

Insan tilek penen jasydy. «Jaqsı tilek jarım ırıs» degen túsiniikke mádet bolatuǵın onıń orınlanıwına jol ashatuǵın ilahiy kúsh, xalqımızdıń burınnan seziwi onıń dúnyáǵa kózqarasınıń itibarlıǵınan gúwaliq beredi. Ulıwma xalqımızdıń awız eki dóretpesiniń áhmiyeti sonda hárbir insan óziniń oy órisin bayıtıp, ózligin ańlap, áyyemgi bay mádeniyatımız, babalarımızdıń miyrasınıń biziń turmısımızǵa úylesiwin esapqa alıp, dógerekke sanalı qatnas jasap, watanımızda bolıp atırǵan ullı jaǵımlı ózgerislerdiń tiykarında xalqımızdıń ázeliy mánawiyatınıń turatugınlıǵın sezip jasawına bolmıstıń kóp sanlı qırralarına aqılana qatnasta bolıwına tiykar beredi.

II-Bap. Uluwma insanıy qádiriyatlar hám milliy qádiriyatlar menen uygınlıǵı

2.1. Ádep-ikramlılıq adamzat arızısı

Jámiyet rawajına barǵan sayın ruwxılıqqa itibardı kúsheytiriw ıqtıyajı tuwıladı. Sebebi, birde bir mámleket yaki jámiyet ruwxıy aǵartıwshılıq imkaniyatlardı rawajlandırmaı, hámde bekkemlemey turıp, óz keleshegin oylay almaydı. Belgili bolǵanıday mámleketimizde ásirler dawamında ata-babalarımız jaratqan milliy, diniy, mádeniy qádiriyatlarımızdı jánede rawajlandırıp ushın jańa sharayat hám imkaniyatlar payda boldı. Bul qádiriyatlar sonday qádiriyatlar bolıp onnan keleshekte de mın-mınlap áwladlar azıq aladı. Sebebi, bul qádiriyatlar turmıs lárzeleri hám shıǵırılıqlarınan ótip insanlar turmısınan bekkem orın alǵan, shıǵıp ketken. Ol ar álemde teńi joq qádiriyatlar. Ol ar jámiyet turmısın axlaqıy tárepten belgilewge qádir qádiriyatlar. Ózbek hám qaraqalpaq xalqı bolsa bul qádiriyatlardıń dáregi sıpatında túrli jámiyetler rawajlanıwı dawamında qalıplesti. Ózligin tanıdı, basqa xalıqlarǵa úlgi bolatuǵın dárejede joqarıladı. Jámiyet rawajlanıwı insanlardıń aqlı, ádebi, hadal miyneti mámleket baylıǵı tiykarında alǵa qarap baradı. Demek, ádep-ikramlılıq normaların rawajlandırmaı mámleket rawajlanıwın joqarılatıp qıyın másele. Mámleketimiz xalqımızdıń joqarı ruwxılıq, ádalatparwarlıq, marifatparwarlıq sıyaqlı páziyetleri shıǵıstıń ruwxıy qádiriyatları menen ayrıqsha rawajlandı.

Ruwxıy qádiriyatlar quramında ádep-ikramlılıq ólshemleri tárbiyanıń negizin quraǵan. Tárbiyalıq protsessiz jámiyet rawajlana almaydı. Tárbiya bolsa axlaqıy páziyetlerdi sińdiriwden baslanadı.

Kámillik óz-ózinin payda bolmay, bálki insan jasaǵan jámiyetke, ortalıqqa baylanıslı. Jámiyet, ortalıq bolsa, insanlar, qatnasınan óz-ara qatnasınan ibarat. Axlaqıy protsessler usı qatnaslardan qalıplese, payda boladı. Bul qatnaslar qanday bolsa, tárbiya da solay boladı.

Joqarı mánawiyat tárbiyasına itibarsız qarağan jámiyet ekonomikalıq, siyasıy, mádeniy, texnikalıq jeńislerge erise almaydı, kerisinshe kriziske ushıraydı jámiyettegi barlıq jeńis hám kemshilikler insanniń ruwxıy kamalatına barıp taqaladı. Ruwxıy kamalatqa erisilmegen jámiyette qanshelli materiallıq baylıqlar kóp bolsmasın báribir ol jámiyet joqarı kóterile almaydı keleshegi jarqın bola almaydı sol sebepli de jámiyet keleshegin támiynlew ushın axlaq hám ádep tárbiyasın tereńlestiriw talap etiledi. Xalqı ruwxıy jaqtan jarlı bolğan mámleket tabiiy baylıqları, materiallıq baylıqları esapsız bolsa da hesh qashan abıray-itibarğa ilaylıq ullı mámleket bola almaydı. Sol sebepten hár bir jámiyet áwel ózide jasawshı shaxslardıń joqarı mánawiyatlı bolıwı ushın qayǵırıw, ol arǵa sol sezimge iye bolıw ushın shárt sharayat jaratıw tábiyiy halǵa aylanıw kerek.

Ádep-ikramlıqtı qádirlew hár bir insanniń joqarı wazıypası esaplanadı. Sebebi, onda insańǵa hám insaniyat táǵdirine kerı tásir etetuǵın belgisiz jaǵdaylardıń ózi joq. Demek, bul miyrastan keshpeslik biziń wazıypamız. Onı bayitiw turmısta qollanıw parız hám qarız. Ata-babalarımız jaratqan biybaha mánawıy protsessllerge ámel etilse insanlar ortasındaǵı mehir-muhabbat insaniylyq sezimleri artadı, el jurt mámleket, jámiyette turaqlılıq boladı, kúnshillik joq bolıp háwes aratadı. Bul protsesslerdi esapqa alǵan halda axlaqıy qásiyetlerdi tereńlestiriwge háreket etken barlıq alımlardıń tuwılıwın nıshanlaw, ol arǵa húrmet kórsetiw, atların máńgilestiriw jaqsı dástúrge aylandı. Bul bolsa axlaqıy tárbiyanı óz ornına qoyıwdıń bir quralı. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov aytqanıday «Úlkenlerdi húrmet etiw shańaraq hám perzentler haqqındaǵı ğamxorlıq etiw, ashıq kewillilik, milletinen qáttiy názer adamlarǵa qayır menen qatnasta boladı. ózgeler kúlpetine hám dárt bolıw hám óz-ara járdem tuyǵısı adamlar ortasındaǵı qatnaslardıń norması esaplanadı». Ózbekler jerine óz watanına mehir-muhabbat, miynet súyǵishlik, bilimine, ustazlarǵa, marifatparwarlarǵa húrmet kórsetiw Ózbekistan xalqına tán páziyet.

Ádep-ikramlıq miyras xalqımızdıń kóp ásirler dawamında toplanǵan biybaha ǵáziyesi. Ol júdá kóp qirli, mazmunlı. Onda milliy hám ulıwmainsanıy qádiriyatlar óz kórinisin tapqan. Sol sebepten biz olardan óz ornında tuwrı paydalanıw zárúr. Sonda ǵana jámiyetimizdiń alǵa qarap barıwın támiynleybiz.

Jámiyet rawajlanıwı sonı kósetedi olardıń barlıǵında da adamlar ortasındaǵı ádeplilik qatnaslar ekonomikalıq, siyasiy, huqıqıy ólshemler tásirinde rawajlandırılǵan. Lekin bul, joqarı mánawiy protsesslerden uzaqlassa da rawajlanıw múmkin degeni emes. Biziń xalqımız rawajlanıwında insanıy qatnaslardı bekkemlewde tiykarınan axlaqıy tarawlar belgili orın iyeleydi. Ol yaki bul tarawda jaǵımsız islerdi ámelge asırǵanlardı axlaqıy tárepler menen tárbiyalanǵan. Sol sebepli aytıw múmkin, jámiyet turmısındaǵı qatnaslar adamlar málím ádep-ikramlıq úrp-ádet hám qádiriyatlardıń bir bólegin bolsa da qádiriyatlardı ózine sińdirgen hár bir insan jámiyetti de umitpaydı. Jámiyet ushin qayǵıradi. Ádepli shaxs óziniń múnásip háreketleri menen basqa shaxslardı óz izinen bariwǵa jeteleydi. Námúnasip háreketleri bolǵan insanlardı jámiyet turmıstan uzaqlastıradi hám insanlarǵa ziyan keltretuǵın tarawlardı kemeytiredi.

Axlaqıy nizam hám qaǵıydalar keń qırılı. Ol ar insan turmıs táriziniń barlıq táreplerin qamırıp alǵan. İnsan átirapındaǵı ortalıǵın payda etiwde, insanıń joqarı mánawiyatın qalıpleiwinde sociallıq ortalıǵın payda etiw hám ózgeritiwde ruwxıylıǵın asırıwda turmısta óz ornın tabıwdı mashqalalardı sheshiwde, insan turmısın úyreniw hám basqalarda axlaq payda boladı. Usı mánide axlaq jámiyet turmısınıń áhmiyetli shegarasın quraydı. Bul shegara buzılsa jámiyet kriziske jol tutadı. Ahlaqıy buzıqlıq kóbese insanlar ortasındaǵı mehir aqıbet joq etip, jámiyettiń basın berk kóshege alıp kiredi. Demek, progressip rawajlanıwdan regressip rawajlanıwı alıp ótedi. Kámilikke umtılıwshı insanlar kemeyedi. Qala berse jámiyettiń tınıshı buzılıw, turaqlılıq joq boladı.

Qaysi jámiyette ádepli isler jolǵa qoylsa, ol jámiyettiń abıroyı joqarı, ahwali jaqsı. eger jámiyette hátteki bir adam ádepsız bolsa, yaǵniy ótirikshi, mákkar, jalatay, satqın, atabiyzar, enebiyzar bolsa, ol adamnıń bul qásiyetlri jámiyetke tarqap, jámiyetke úlken ziyanin tiygizedi.

Sebebi; hár bir adamnıń hár qanday isi, yaǵniy háreketi ádep-ikramlıqtıń ólshemi menen aniqlanıp, adeplilik hám ádepsızlık áhmiyetine iye boladı hám usı qiliq-qilwalar óz náwbetinde jámiyetlik turmisqa óziniń tásirin tiygizedi.

Ádepli kisiler arasında mehri kóp boladı, el-jurt abadanlıqta, tinishliqta, doslıqta hám birlikte jasaydı. Belgili ingliz alimi Disson Lobbok: «Ádeplilikniń járdeminde hátteki kúsh penen alıw múmkin bolmaǵan jeńiskede erisiw - degen edi.

Adam sulıw, aqıllı, kúshli, sın-sımbatlı bolıwı múmkin, biraq onda ádeplilik bolmasa, ol pás adam. Ol óziniń hayran qalarlıq jeńisleri menen qanday dárejege erisse de, bári bir ol dárejede oǵan sonday páslik bolıp esaplanadı.

Sonlıqtanda óziniń ómir joında «Tolım shaypalmasın» degen adam tek bir kerek nárseni hám sol haqıyqatlıqtı óziniń kewline bekkem ornatıp alıwı tiyis. Ol haqıyqatlıq minez qulq, onnan shıǵatuǵın ádeplilik.

Demek, ruwxıylıqtıń sociallıq roli joqarı. Sebebi onıń hasıl qaǵıydaların kózge ilmegen jámiyet ózin sózsiz kriziske duwshar etedi. Sebebi ruwxıylıq qaǵıydaları adamnıń intizamlılıǵın qalıplestirip, adamiyliǵın jetilistirip, baxıtlılıǵına eristirip jámiyetke mehribanlıq nurın shashıw xizmetin atqaradı. Ádeplilik filosofiyası adamda qanday da bir iske anıqlıq belgilerdi egiw emes, ol onıń pútinligin tárbiyalaw, tıyanaqlı sapalardı qalıplestiriw. Ol ádep-ikramlılıqtıń zárúrligin, onıń adamnıń bolmisi menen absolyut túrde birigiwin, onıń ómirlik ahmiyetin túsindiredi. Onıń izinin ádeplilik sapasin islep shıǵıw, onıń joqarı kórinisi, hújdandi ádep-ikramlıqtıń ólshemlerinen bas tartqızbaytuǵın hújdandi iyelewi. Ádep-filosofiyası shoralar dáwirinde elimizde

buzilgan moralliq tiykardi qayta tiklew ham jaña adep-ikramliq bahaliliqlardi islep shigiw ushin jujá ahmiyetli.

Ózbekistan óz garezsizligin algannan keyin Húrmetli birinshi Prezidentimiz I.A.Karimovtın tikkeley bassılıǵında manawiyatımızdı jaqsılaw, joqarılıǵımızdı sonın ishinde barlıq dıqqattı ádeplilik tárbiyasına qaray baǵdarlawı, adamdı eń joqarı bahalalaq dep bahalawda ádepliliktın eń jayıwında bul adep-filosofiyasınıń ornı girewli.

Sonın menen qatar ádeplilik hár kimniń el arasında húrmetke iye bolıp, dıqqatqa miyassar bilim mapiniń baslı sebebi. Sonın menen qatar akademik A.A. Bogomolec aytqanıday «Uzaq ómir súriwdiń baslı faktorlariniń biri ádeplilik ham adamlar menen durıs qatnas jasay biliw». Bul dúnyada hámme baxıt izleydi. Onı tabiwdiń bir tuwrı jolı ham bir durıs usılı bar. Ol adamnıń óziniń ústinen ózin qadaǵalawı. Óziniń qılıq-qılwalarnı adep-ikramlıqtın normaları menen salıstırıp, tekserip, bahalap otırıwı. Bul máselede joqarı ruwxılıqtın` tásiri úlken ekenligi sózsiz.

II.2. Adamagershilik insanıy pazıylet

Ádep-ikramlıq individtiń rawajlanıwınıń belgili bir dáwirlerinde payda boldı. Adam tábiyattan bóleklenip «gomo sapieniske» keliwi menen, onıń óziniń «Men» degen ózgesheligi hám onı túsiniwi qalıplesti. Ol túsiniń eki basqıstın turıp, birinshisi-adamnıń álem menen birligin bildiretuǵın «biz» arqalı dúńyanı tanıwǵa baylanıslı hámme nárselerge-tawlarǵa, taslarǵa, haywanlarǵa, ósimliklerge tabınıp, sıyınıw-hámmege birdey miyirmanlıq basqıshı. Ekinshisi-adamnıń háreketine baylanıslı hár qıylı jaǵdaylarda adam individuallıǵı kórinetuǵın, bir-birewge húrmet hám izzet basqıshı. Bul basqıshlarda adamlardıń óz-ara múnásibetleriniń tábiyǵıy norması qalıplesti. Ol arda erkinliktiń, qayırqomlılıqtıń, hátteki zulımlıqtıń belgileri bolǵan. Waqıtıń ótiwi menen bul tábiyǵıy normalardıń rawajlanıwı menen bir-birewge qatnasta adamgershilik álementleri payda bolıp, ol kópshiliktiń mápin qorǵap adamǵa jámiyettiń tásir etiw quralına aylana baslaǵan. Nátiyjede jámiyetti tártipke salıwdıń adamzat tárepinen jaratılǵan ádep-ikramlıq normaları kelip shıqqan. Onıń tiykarǵı wazıypası birinshiden ol -adamlardıń birgelikte ómir súriw wazıypasın sıpatlaytuǵın óz-ara qatnas forması. Ekinshiden ádep-ikramlıq adamnıń óziniń erki menen kóteretuǵın awır júgi. Ol -adam óz basın ájel aǵımına ıqtıyarlı qoyatuǵın úlken múshkil. Sonıń ushın da «Ólimnen uyat kúshli» deydi. Mısalı, sol múshküldiń arqasında Sokrat záhár ishiwge, Djordono Bruno órtenip ketiwge, Nasimiy óz terisin sıyırtıwǵa qayıl boldı. Shoralar dáwirinde Ózbekistanda «paxta isi» boyınsha tergewler baslanǵanda Qaraqalpaqstanda jazıqsız shaxslardıń bir qatarı bul adalatsız múshkülge túsip qalǵannan keyin ózine-ózi qol salıwǵa májbúr boldı.

III-Bap. Joqarı ruwxıy qádiriyatlar

III.1. Watan tuyǵısı joqarı qádiriyat

Watan (arabsha «Vatan»-ana jurt)-bul insan hám onıń ata-babalarınń kindik qanı tamǵan muxaddes dárgayı.

Bul ata-babalarımız, xalqımız jasaǵan, onıń tili, tariyxı, mádeniyatı, qádiriyatları qáliplesip, kamalǵa kelgen mákanı. Watan adamzattıń ásirler boyı qásterlegen sharapatlı túsiniǵı. ol óz ul-qızların álpeshlep ósiredi, baǵadı, kamalǵa keltiredi, ruwxıy qáiplestiredi. Álbette jáhán keń, dúnyada mámleket kóp, lekin bul álemde qaytalanbas ana jurtımız, Ózbekistanımız jeke hám jalǵız dep Prezidentimiz aytqanıday hár bir insan óz Watanın qádirlep qásterlew biliw oǵan sadıq bolıw hár bir adamnıń insanıyılıq wazıypası. Haqıyqatında da uatansız adam bolmaydı. Adamda ana birew bolǵanıday, hár bir adamnıń Watanıda birew boladı.

Watan-adamnıń súyenishi, maqtanıshı, ana kibi panası. Sonlıqtanda biz onı anaǵa teńep Ana Uatan deymiz, ol bizge ana kibi áziz.

Watan adamǵa dúnyanıń jarıǵın baǵıshlaydı, onı joqtan bar etedi. ol adam ushin onıń óziniń eli ásirler boyı ómir keshirip, jáne solay bolıp qalıwı ushin janın pidá etip gúresip atırǵan keń paytaxt jeri, jasap turǵan úlkesi ǵana emes, tuwǵan shańaraǵı, ata-ana, bala-shaǵası, yarı-qostarı, aǵayın-tuwǵanları, qurbı-qurdasları, zamanlasları. Solar menen birge dúnyada kóretuǵın qızıǵı menen baxıtı, ólgennen keyinde urpaqlarına ruwxıy yad bolıp jatatuǵın torqalı topıraǵı.

Watan adamǵa onıń dúnyada jasap atırǵanına quwanış, óziniń kúshine isenip, óziniń eliniń tabıslarına maqtanısh beredi. Ásirese ol adamǵa úlken súyew, súyeniş beredi.

«Jalǵız súyeniş xalqım panayım, júzimdi soldırar dushpan sol ushin»- deydi Berdaq.

Watan túsiniǵı keń mánisinde hám tar mánisinde qollanıladı.

Keń mánisinde xalıq wákilleri jasap turǵan, ol ardıń áwladları ázelden jasap kelgen territoriaları názerde tutılsa, tar mánide adamnıń tuwılıp ósken úyi, máhálle, awıl túsiniledi⁴ Watan túsiniǵı tariyx dawamında siyasiy-ekonomikalıq rawajlanıw múnásibeti menen ózgerip, keńeyip, rawajlanıp bayıp barǵan. Watan túsiniǵı ázelden-aq ata-babalarımızdıń oyına tereń sińip oǵan degen jaqsı táriyplerdi táriyplegen.

Áyyemgi zaman oyshılı, hámmege belgili sheshen Tsitseron «Súyispenshilik tuwralı barlıq túsiniǵlerimiz «Watan» degen bir ǵana sózge birikken» dese, ullı shayır Shiller «Watannan súykimli hesh nárese» bolıwı múmkin emes» dep keltirse, belgili Venger shayırı Sh.Betefi «Ómir men ushın bárinen qımbat, muhabbat ómirde de qımbat, biraq elimniń erkinligi hám azatlıǵı ushın kerek bolsa ekewinde qurban etiwge turaman» dep tujırımǵan.

Hádisi sharifte ayılǵanıday «Watandı súymek iymannandur», «Ata jerim», «Ana jurtım», «Kindik qanı tamǵan jer» kibi tariyxıy túsiniǵler turmısta óz ornın iyelep, áhmiyetin tiklemekte. Biraq Watannıń haqıyqıy perzenti bolıw ushın onı súyiwiń, qádirlewiń hám sol menen maqtanıwdıń ózi jetpeydi. ózin Watan perzenti dep esaplaǵan hár bir insan onıń ekonomikalıq, ruwxıy baylıqların asırıp abaylaw, jáne de kóbeyttiriw, Watan qudiretin bekkemlew, onıń xalıqlar arasında abroy-itibarın asırıw isine múnásip úlesin qosıwı zárúr. Xalqımız «Watan ushın jan beriw múmkin» degen. Watan ushın wotqa túsken erlerin, qayırımly xalqı, Watan-anası da umıtpay máńgi dańqqa bólegen, ózbektiń, qaraqalpaqtıń, qazaqtıń yaǵnıy bárshe millettiń ańızǵa aylanıp, dástanlarǵa arqaw bolǵan, eliniń ar-namısın qorǵaǵan, onıń abadansılıǵı, ruwxıy rawajlanıwı ushın jan ayamaǵan ullarınıń atların máńgilik qılıp atırǵanlıǵın biz házirgi Prezidentimizdiń kóregenlik siyasatınıń tásirinde kórip atırımız. Bizniń xalqıqlarımızdıń ata-mákanın ardaqlaw sezimi júdá tereń. ol ar ushın tuwǵan jerdi qásiyet tutıw qanǵa sińgen minez, ázelgi dástúr. Bul bizniń janımızǵa hám tánimizge ana súti menen taraǵan, ana tili menen kirgen.

Sonlıqtanda «Er tuwǵan jerine, iyt toyǵan jerine», «Jat elde sultan bolǵansha, óz elinde ultan bol» degen naqıllar tek biziń xalıqlarımızdıń kewil-kúyine, dúnya biliwine tán sıyaqlı, yamasa:

«Giyne qılıp, eldi baslap ketkennen,
Qádirin bilmes elge xızmet etkennen,

Urıp-soǵıp qorlasada el jaqsı»-degen Ájiniyaz babamızdıń sózi bunıń mısalı bola aladı.

Qanday jaǵday bolsada, qanday jetispewshilik, kemshilik bolsa-da Watandı jamanlaw tuwǵan ananı jamanlaw menen barabar. eger elde qansha kemshilik bolsa ol Watannıń emes, al perzentleriniń kemshiligi, al onı dúzetiw, onı jaqsılaw Watan aldındaǵı hámmeniń parızı hám qarızı.

Watanǵa muhabbat-watansúyiwshiliktiń baslı nátiyjesidur. Watandı júrekteń qásterlew hám súyiw kerek. Bunıń ushın den-sawlıqlı, aqıllı hám wot júrek bolmaq lazım. Watandı sheksiz súyiw, onı pútkilley súyiw, ondaǵı barlıq jaǵdaylar menen, jetiskenlikler, kemshilikleri menen qosa súyiw bolıp tabıladı. Jiyrenshe sheshen «Óz úyim óleń tósegim» dese Ájiniyaz «Qurbaqa búlbilim, jekenim baǵım» dep óz Watanına ájayıp joqarı baha bergen. Watandı sheksiz súyiw, ardaqlaw menen qosa onı jawlarınan jan ayamay qorǵaw hár bir perzenttiń minneti hám parızı. Tuwǵan anasın basqanıń zorlıq-zambılıǵınan qorǵamaǵan balanı perzentim demegen sıyaqlı Watandı qorǵawǵa talpınbaǵan balanı da perzentim dewge bolmaydı.

Óz kindik qanı tógilgen, ata babaları wotlap ótken ana jurtın dúnyada teńsiz, muqaddes Watan dep biletuǵın adamnıń maqset-muratları anıq, maqtanıshı joqarı boladı.

Demek, Watandı sájdagah, kibi muqaddes sanaw, watandı hár qanday dushpanlardan qorǵaw, millet, xalıq azatlıǵı jolında kerek bolsa janın pidá qılıw, hadal hám pidákerlik miynettiń tiykarında eldiń sociallıq, ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwına úles qosıw, Watannıń tariyxı, tili ádebiyatı, isskustvosı

dnni mádeniyatın ata-baba miyrasların jetik biliw hám ol ardı xalıqaralıq ortalıqqa kórsetiwge belsene qatnasıw, mámleket nıshanlarınıń áhmiyetin jetik biliw hám ol ar menen maqtanıw esaplanadı.

Insanpárwarlıq-bul biziń xalqımızdın milliy pázıyletleriniń biri. Ol - insanlardın insanlarǵa bolǵan mehir-muhabbatı, qayır saqawatlılıǵı, basqa awır kún túskende dártke sherikligi.

Insanpárwar-bul insannın insanıyılıq kelbetiniń ólshemi. Bul haqqında xalqımızdın túsiniǵi erte dáwirlerde qalıplesip, áyyemgi dáwirlerde payda bolǵan ertek, ráwiyat, ańızlar, naqıl-maqallarda óz sáwleleniwini tapqan.

Insanpárwar adam óz tuwısqanlarına, basqada jaqınlarına miyrimli, ol ardnıń halınan mudamı xabardar, hár dayım xalıq xızmetine tayar Watan súyiwshi insan sanaladı.

Insanpárwar túsiniǵi óz ishine adamnıń eń jaqsı ádep-ikramlılıq pázıyletlerin qosıp aladı. Ol jámiyetti ruwxıy ullılıqqa jetkeriwshi, milliy mádeniyatımızǵa dástúr, úrp-ádetlerimizge kórik baǵıshlawshı qásiyet.

Shıǵıs filosofiyası basınan-aq insan ruwxıyatın, onın ruwxıy álemin biliwge, adamlardıń óz-ara qatnasın ańlawǵa itibar bergen. Batis filosofiyasınıń tiykarǵı maqseti bolsa sırtqı dúnya tábiyatın biliwge, insanlardın tábiyatındaǵı ornın anıqlawǵa qaratılǵan edi.

Shıǵıs óz pikirinde insannın sociallıq awhalın ekinshi orınǵa qoyıp, onın ruwxıy kamalatına itibar bergen. Batis pikiri bolsa insannın sociallıq iqtıyajın qandırıwǵa tiykarǵı dıqqattı qaratqan. Bunın aqıbeti Evropanın ullı mámleketleri XV ásiriniń ortalarınan baslap, rawajlanıwda, mısalı texnikalıq rawajlanıwda Shıǵıstan alǵa ketip, dúnyanıń barlıq jerinde jańa ayaqlardı iyelewge kirirken. XV ásiriniń eń aqırında Xristofor Kolomb Amerika materigine deyin kemedede súzip barǵan. Watanlasımız Abu Rayxan Beruniy onnan bes ásir aldın dúnyanıń argı tárepinde qurǵaqlıq bolıwı kerekligi haqqında aytqan bolsa da, bul pikirdi Evropalıqlar ilip ketken.

Shıǵıstıń Batıstan arqada qalıp ketiwine jáne bir sebep, Batıs tálimin qural dep bilip, ilim-pánnıń barlıq qırlarınan keń paydalanıp, materiallıq jámiyet qurıwǵa umtılgan, biraq ol axlaqıy qádiriyatlardı qoldan bere baslaǵan. Shıǵıs bolsa tálimdi maqset dep qarap, texnikalıq rawajlanıwǵa itibar bermeydi, joqarı mánawiyattı saqlap qaladı biraq, ekonomikalıq kriziske ushıraydı. Lekin ekonomikalıq krizis mámleketlerdi ázziletedi, áskeriy kúshti de páseytedi, láshkerdi tolıq támiynlewge qúdireti jetpeydi, úlken mámleketler bólinip ketedi. Bunıń kesiri ruwxıylıqqa da tiyedi. Milliy birlik – millet túsinigine itibar páseydi, bóliniwshilik baslanadı.

Islam tariyxınan málim, sháriyarlar – Abu Bakir Siddiq, Omar, Ospan, Ali háziretlerinen keyin xalifalıq basına kelgen ummaviyeler dáwirinde musulman áleminde hár tárepleme krizis júz berdi. Xalifalıq abbosiyler qolına ótken soń, islam áleminde joqarılaw dáwiri baslandı. Abbosiy xalifalar, ásirese, al-Mamun, Xarun ar-Rashid diniy, hám dúnyalıq pánler rawajına itibar berdi. Baǵdad qalasında dorul-hikma, yaǵnıy ilim úyi, házirgi ibara menen aytqanda, akademiya ashıldı. Áyyemgi Mısır, Rim, Greklerden qalǵan ilimiy miyras úyrenildi, kiftiy, ossuriy, latin tillerinde jaratılǵan bahalı shıǵarmalar arab tiline awdarıldı. Nátiyjede İslam Oyanıw dáwiri júz berdi.

Oyanıw IX-XII ásirlerde Turanda da payda boldı, bul birinshi oyanıw edi. Turanlıq húkmiranlar xızmetinen buǵan baylanıslı eki-úsh mısal keltirsek, pikirimiz aydınlasadı. Turanlıq Mamun – Xorezm shax Mamun tárepinen Úrgenchte akademiya ashılǵanda Xorezm saltanatı dúnyadaǵı eń úlken hám eń qúdiretli mámleketlerden birine aylanıp baratırǵan edi. Sabuktakin ulı Mahmud Ğaznawiy da mámleketiń qúdireti hám abırayın asırıw ushın usı joldan bardı. Abu Rayxan Beruniy óziniń «İndiya» kitabın, mádeniyattanıwǵa baylanıslı miynetlerin onıń tapsırmasına kóre hám onıń sarayında jarattı. Sebebi, Mahmud Ğaznawiy jan qońsı bolmış bul mámleketi biliwi kerek edi. Áyyemgi hind tili

– sanskrita jaratılǵan eń bahalı miynetler Ğaznada usı dáwir tili bolmış arabshaǵa awdarılǵanı da sonnan derek beredi.

Shıǵısta ekinshi Oyanıw Amir Timur atı hám xızmeti menen baylanıslı. Sahıbqıran zamanında saltanat sonday qúdiretli hám ádalatlı, el-jurt sonshellı tınısh, jollar biyqáter bolǵan, Samarqand, Buxaradan, Xorezm, Xirattan mámlekettiń barlıq jerinen haj saparına jolǵa shıqqan adamlar Mekkege, Madınaǵa ziyarat etip, aman-esen eline jetip kelgen. Sawda kárwanları ushın jol Qıtaydan Rimge deyin ashıq edi. Bunıń sebebi sonda saqıpqırannıń mámleket siyasatına kóre insanńıń sociallıq awhalına da, ruwxıy kamalatına da teńbe-teń itibar berilgen, jáne Shıǵıs hám Batıs filosofiyası birlestirilip, bir maqsetke baǵdarlanǵan edi. Buǵan mısal etip, Amir Temurdıń İspaniya, Frantsiya, Rim, Vizantiya mámleketleri menen elshilik, házirgi tilde, diplomatiyalıq qatnaslar ornatılǵanın, elshiler barıp-kelip turǵanın aytıw múmkin.

Shıǵıstan birinshi, ekinshi, úshinshi Oyanıwlar Evropaǵa kóshti, onıń orayı dáslep Frantsiya boldı, keyin Evropa – İspaniya, İtaliya, Angliya, Germaniyaǵa jayıldı, soń bul mámleketler arqalı Rossiyaǵa da jetip keldi, bizler bolsa dúnya rawajlanıwınan shette – ğáplette qalıp kettik, aqır-aqıbette tutqınlıqqa tústik.

Biziń áyyemgi tariyxımız, bay mánawiyatımız, mádeniy miyraslarımız, qolǵa kiritken jeńislerimizdiń, erten jetisejaq jeńislerimizdiń hayotbaxısh tiykarı.

Haqıyqatında, biziń mámleketimiz bekkem, kúshli párdiywalǵa iye. Ol mısalı bir úlken shınarǵa usaydı. onıń tamırı júdá tereńge ketken – neshe miń jıllıq tariyx qatlamlarına tutasadı.

Biz úlken tariyx, úlken tsivilizatsiya jaratqan ullı babalarımızdıń nızamlı áwladlarımız. Bunday babalarımızdı eslemesek, ol ardıń xızmetlerine múnásip baha bermesek, ol ar isin dawam ettirmesek, dana úgitlerine ámel etpesek ózligimizdi umıtıw, mánawiy gúmirahlıq. Ótmish tariyxımızdıń nurlı betlerin

húrmet penen yadqa alıw, fojıyalı betlerinen ibrat alıp sabaq alıw, ótkenlerdiń ruwxın shad etiw shın bilimlilik belgisi.

Biz búgin rawajlanıwdıń úlken jolına shıǵıp aldıq, endi millet sıpatında birlikte, xalıq sıpatında hár tárepleme jetik hám kúshli bolıwımız, ullı mámleket, ádalatlı mámleket qurıwımız kerek. ózligimizdi, ǵárezsizligimizdi, teńsiz Watanımızdı kóz qarashıǵınday asırıp-abaylawǵa hámme waqıt tayar, bul muqaddes perzentlik wazıypanı orınlawǵa mudamı tayar bolıwımız kerek.

Bul ullı maqsetlerge bolsa milliy mánawiyatımızdı jáne de joqarılatıp, jáne de jetilistirip barıw jolı menen ǵana erisiwimiz múmkin.

Ruwxıylıq – úlken kúsh. ol adamnıń aqıl-zakawatın qáliplestiredi, pikirlewin bayıtadı, iymanın bekkemleydi. Ruwxıy bárkamal adam hár qanday kriziske qarsı tura aladı, márt boladı, qıyınshılıqlardı jeńedi. Basqalarǵa órnek hám úlgi bolıp, ol ardı óziniń keynine erte aladı.

Ruwxıylıqqa itibar tómen jerde hesh qanday ósiw, jaratıw, dóretiwshilik bolmaydı. Ruwxıylıq barlıq jaqsı nárselerdi azıqlandıradı. Adamdı jaman joldan qaytarıp, jaqsılıqqa jeteleydi. Sonıń ushın da mánawiyat barkamal siyasattıń ómiri uzın, mánawiyatqa tayanǵan ekonomika parawanlıq dáregi, mádeniyat hám marifat tiykarına mámleket poydor boladı.

Watan túsiniǵi keń qamırawlı dedik, yaǵnıy ol ruwxıy qádiriyat sıpatında insan sanasında hár qıylı túsiniledi, sharayattan kelip shıǵıp túrlishe talıqlanadı. eger ol ardıń barlıǵı názerge alınbasa, analizden ótkizilmese, jas áwlad ruwxına sińbeydi, ápiwayı bir uran dárejesinde qalıp kete beredi. Qáne, milliy ruwxıylıǵımız dástúrleri «Watan» degende kim neni túsinedi – bir kózden keshireyik.

Dáslep, tasavvuf shayxları – naqshbandiya pirleri názerinde ruwx ushın badan – Watan. «Safar dar Watan» deydi házireti Bahawiddin ustazlar izinen barıp. Yaǵnıy insan ruwxı deneni, materiallıq deneni tárk etpegen halda Xaq penen birlesiw, kewil aynasın páklep, onda Haq jamalı sáwleleniwine erisiwi

lazım. Bul Tawhid iseniminiń bas talabı. İnsan Alla tárepinen materiallıq dese sıpatında jaratılǵan, onı materiallıq ıqtıyajlırsız túsiniw múmkin emes. Tek insan óz denesin pák saqlaw kerek. İnsan óz denesin, ondaǵı hár bir aǵzanı pák saqlawǵa, asırawǵa Haq aldında juwapker. Ata-babalımız bul máselege ayrıqsha itibar bergen. Nápák denede pák ruwxı túsiniw bolama?

Xalqımız «pálenshe watanlı bolıptı, ózine bir watan salıptı deydi. Bul endi Watan sóziniń ekinshi mánisi- turar jay, abat mákan, hár bir insan shańaraǵı menen jasaytuǵın jer. Úyi joq adamǵa Watan mehri haqqında aytıp kóriń. Eger ol pidayı bolsa, demek, millet onıń qádirine jetpegen, eger erinshek, uqıpsız bolsa, demek, óz qádirin ózi ańlamaptı. Úy jay salıw birinshi náwbette, insanniń jalǵız ózin oylaw emes, bálki shańaraǵı, perzentleri haqqında oylawı, demek, mehır juwapkershiliginiń dáslepki basqıshı.

Watan túsiniw jánede keńirek analizi – hár bir insan ushın óz tuwılıp ósken úlkesi, awılı, qalası bolıp esaplanadı. İnsan óz kindik qanı tógilgen jerine ayrıqsha mehır qoyadı, onnan uzaqlassa saǵınadı. Bul tábiyiy tuyǵı.

Urıw jámáá dáwirinde haqıyqatında tuwılǵan awılı, ónip ósken jeri insańǵa Watan bolǵan. Shaxs bolıp qalıplesip atırǵan mánawiyat iyesi óz qalası, awılın Watan dep bilgen. Biraq bul milliy mánawiyatımızdıń 5-3 mın jıl áwelgi kamalat dárejesi. Búgingi áwlad usı 3 mın jıl ilgeri jeńis esaplansa bolatuǵın dárejede qalıw ketse ne boladı? Búgin meniń Watanım Qoqan ya Samarqand ya Qarshi, Namangan emes – bálki Ózbekistan atalıwshı ǵárezsiz el, ǵárezsiz mámleket. Nege Watan túsiniwiniń bas mánisi – mámleket, milliy mámleket penen bir keledi? Sebebi, bunda Ana-jer hám millet túsiniwleri birlesedi. Millet tuyǵısı bolmaǵan insanda óz shańaraǵı tuwılıp ósken jerine umtıw bolıw múmkin, biraq Watan mehri bolmaydı, pidayılıq dárejesindegi Watan tuyǵısı oǵan jat boladı. Millet tuyǵısı Watan tuyǵısı menen birlesken jerde haqıyqiy Shaxs payda boladı, ruwxıy kamalat, joqarı juwapkershilik sezimi qalıplesedi.

Watan mehri joqarı qádiriyat. Búgingi künde Ana-jer bárshege jalǵız Watan ekenligin, onı saqlaw, onıń baylıqların asrap-abaylaw insaniyat ushın baslı másele ekenligin bárshemiz sezip turmız. Biraq báribir, óz Watanın súymegen, millettiń qádirine jetpegen insan ózgeniń qádirine jetiwine iseniw qıyın. Watanǵa sadaqat haqıyqatqa sadaqattıń belgisi. Watan mehrin joǵaltqan shaxs ayaǵı astınan zaminin joǵaltadı, boslıqta qaladı. Ğárezsizlik mánawiyatı Watanǵa muhabbattan, millet máplerine sadaqattan baslanadı, hár bir shaxstıń, óz ishki imkaniyatların Watan mápi jolında ónimli rawajlandırıwı menen kórinedi. Onda milliy mánawiy miyrastan bahramandlıqqa umtıw, ulıwmainsaniy qádiriyatlardıń adaspaw, ózge milletler mádeniyatı, ózge úlkelerde erisilgen aldaǵı tájiriybelerdi ózlestiriw menen uyǵınlıqta tolıq cawleleniwın tabadı. Bir sóz benen aytqanda haqıyqıy iyman Watanǵa mehirden, Watan hám millet, mámleket hám xalıq aldındaǵı joqarı juwapkershilik seziminen baslanadı.

Watan pákligin saqlaw, Watandı túrli ğárezli nárselerden qorǵaw, Watan mápi, millet mápin tereń ańlap jetip, keleshek áwladqa- perzentlerimizge azat hám abat Watandı miyras qaldırıw ushın barlıq imkaniyatlarımızdı iske salıw – biziń Haq aldındaǵı ullı juwapkershiligimiz emes pe?

3.2. Shaxs qádri ulıwma insanıy hám milliy qádiriyat

Sociallıq ruwxıy, ahlaqiy áhmiyetlerdi ózine jámlestirgen adamdı ańlatadı. Shaxs jámiyette ózinshe bir kisi adam. Lekin hár adamǵa shaxs ózin qollawǵa bolmaydı. Shaxs mádeniyatı: mánawiy-ahlaqiy sıpatları, insanıy múnásiybetler, páziyletlerdi ózlestirgeni menen kórinedi. İymanlı, hújdanlı, etixatlı, dianatlı, haq kewil intizamlı bolıw, bilim hám dúnyaǵa kóz-qarasın jetilstiriwge umtılıw, wádege wapa qılıw, jamanlıq qılıw, jaqsılıq kılsa «miynet etiw, úlkenlerge húrmet kishilerge izzet. Shaxs mádeniyatlı bolsa onı jámáát penen birlestiriw kóp das arttıradı.

Shaxstıń ruwxıyatı-hár bir kisiniń ózin insanıyat perzenti, belgili millet wákili, dáwlet puqarası dep bilgen halda óz Watanın, topıraǵın súyip, hawası-barlıq baylıqların kózdiń qarashıǵında asırıw, onıń abatlıǵın, ravnaqın, hár bir puqaranıń huqıq hám erkinliklerin húrmet qılıw jolında shın hújdan, iyman, e`txat, sadaqat, ishonsı, halallıq, dawjúreklik, biyǵárezlik, húrmet úlken pidayılıq penen ańlap tereńlik penen is alıp barıwǵa qaratılǵan ishki hám ruwxıy hám aqılıy áleminiń jıyıntıǵın kórsetedi.

Shaxs mánawiyatı, jámiyette, sociallıq turmısta baxıtlı jasaw ushın tuwrı pikirlew, sóz benen istiń birligi, ras sóylew, hadal miynet qılıw xosh ahlaqqa iye bolıw degen sóz.

Ahlaq insan mánawiyatınıń áhmiyetli belgileriniń bir bolǵanı sebepli shaxstıń mánawiyatı degende áweli onıń ahlaqiy barkamallıǵı óz iskerliginde mánawiy qádriyatlardı sonıń ishinde ádalat, gózzallıq iygilik qádir ideyalarına tayanıp is qılıwı kórinedi.

Shaxs mánawiyatı degende áziz qádriyatlardı ázizlew, dástúr-úrp-ádetlerdi húrmetlew. ózińe rawa kórmegen nárseni basqaǵa rawa kórme», «Jaman óz ǵamında, jaqsı el ǵamında».

Shaxsiy jetiklik insannıń sociallıq, mánawiy, ahlaqiy barkamallıǵın ańlatadı. Hár bir kisiniń óz ornın biliwi, ádep-ikramlıq talaplarına raya qılıw,

özgeler hürmetin jayına qoyıp, óziniń abrayın, qádir-qımbatın hám ar-namısın saqla kónlikpelerin joqarı dárejede iyelep alǵanı onıń belgileri shaxstıń jetikligi máselelerdi tabıslı sheshiwde jámiyetten mádeniyat hám materiallıq qádiriyatların jaratıwǵa imkan beredi.

Shaxssiy jetik insan óziniń aldına qoyǵan maqsetlerine qanat etiw kerekligin biledi. Óziniń kim ekenin, jámiyette óz ornın bilgen jǵdayda kúshli hám hálsiz táripleri haqqında ózine esap bere aladı.

Jetik kisi sociallıq juwapkershilikke úlken áhmiyet beredi. Jetik jismaniy, ahlaqiy, mánwiy tárepten komil bolıwı názerde tutıladı. Ayırıqsha búgingi globalıstıq bagdarında «hámmeni mádeniyat» sharxana úrp-ádetlerge salbiy tásir kórsetip atırǵan dáuirde shaxstıń óziniń ahlaqı, mánawiy-mafkuraviy immunitetlerdi hasıl qılıw onıń dárejesin belgileydi. Shaxsiy jetiklikti qalıplestiriwge tásir kórsetetuǵın faktorlar til, tariyxıy qatıra, áwladlar miyrası hám qádiriyatlardı miyraslıǵı. Sonday-aq shaxstıń qızıǵıwı qattı iykimi ĞXQ hám sociallıq-siyasiy, mádeniy bagdardaǵı aktiv qatnasta úlken rol` oynaydı. Mámleketimizde úlken kúsh bolıp esaplangan (ulıwma xalıqtıń 64 % in quraytuǵın) jaslarımız shaxsı jetikliktiń subekti bolıp esaplanadı.

Shaxs ruwxıylıǵınıń túrli qırları bar. Ol ardıń hár biri tiykarında ayırıqsha toqtalıw, ayırıqsha analiz zárúr. Biraq bul temalardı bir kitapta qamırıp alıw imkanaan tısqarı, shaxs ruwxıylıǵınıń tolıq analizi úlken-úlken miynetti talap etedi. Biz bul orında da úlgi sıpatında, hám búgingi sharayatta júdá dolzarblıǵın názerde tutıp, tek bir mashqalaǵa toqtalıp ótemiz. Shaxs ruwxıylıǵınıń bas belgisi, ilgeri de aytıp ótkenimiz, juwapkershilik tuyǵısı. Juwapkershilik tuyǵısınıń túrli tárepleri, dárejeleri bar. Ol ardıń eń tiykarǵısı hám búgingi kún haqıyqatlıǵında eń áhmiyetli, názerimizde Shaxstıń ekonomikalıq ǵárezsizlik juwapkershiligi.

Ózlikti ańlawdıń paǵanaları bar. Shaxstıń ózligin ańlaw ushın óz insanlıq áhmiyetin ańlap barıw menen belgilenedi. İnsan materiallıq dene eken, dáslep, óziniń materiallıq mákansız bar bolmaslıǵın ańlap jetse hám oǵan degen kewilde juwapkershilik oyansa, bul juwapkershilik mánawiyat atalıwshı ishki quwatqa dáslepki tutasıwdı payda etedi. İnsandı Shaxsqa aylandırıwshı ruwxıy kamalattıń birinshi paǵanası usı. Usı paǵanada Watan tuyǵısı qálipleseedi. Biz bul haqqında aldınǵı temada aytıp óttik.

Shaxstıń materiallıq dene ekenligi, onnan usı materiallıq deneni qorǵaw, tiri saqlaw, yaǵnıy ózin támiynlew zárúrligin payda etedi. oǵan tek biologiyalıq maqluq dep qaraw jeterli bolmasa da, biraq materiallıq támiynlew zárúrligi hám ózinen keyin zúriyat qaldırıw wazıypası hár bir insanda bar, bunısız ol ózine hesh qanday wazıypanı orınlaw imkanın tappaydı.

Bul eki zárúrlük basqa janzatlarda - ósimlik hám haywanlarda da bar. Ol ar da óz materiallıq barlıǵın támiynlep, ózinen keyin násil qaldırıwǵa urınadı. Biraq iyman iyesi ushın bul orında insan hám ózge materiallıq maqluqlar arasında parq kózge taslanadı. Haywan tapqanın jeydi. Onıń ushın «ózge haqına qıyanet», «hadal» hám «haram» túinikleri joq. ózligin ańlap jetken, Haqtı tanıǵan insan bolsa hadal miynet penen ırısqa-nesiybesin tabadı. Ol diyqan ba, sawdager-isbilermen be tirishilik jolında urınar eken, bir ózin hám shańaraǵın emes, pútkil jámiyet hám ózi sıyaqlı barlıq insanlarǵa máp keltiredi, hadal miyneti nátiyjesine kóre keleshek jolında awır miynet shegedi. eger hár haywan zatı ózi ushın buyırılǵan sheńberde kók shópler yaki ózge janıwarlardı tutup jep, óz nápsin qandırsa, insan, birinshi náwbette, jaratıwshı. ol jer aydap, egin egedi, nálge qaraydı, hasıldı óndirip, ırısqa miynet menen hadallap jeydi. eger insan bul eń birinshi wazıypasın joqarı dárejege muwapıq orınlamasa, tek ráhátı oylap, hár qanday jol menen bolsan, ol tezde haywannan da beter bolıwı hesh gáp emes.

Hár bir insan moynında ekonomikalıq gárezsizlik juwapkerligi bar. Hesh kim ózge bir adam meni baǵıwı kerek dep esaplawı kerek emes. Lekin bunıń bazı shartleri de bar. Hár bir insan óz ekonomikalıq gárezsizligin támiynlew ushın, múlkin erkin iyelew imkaniyatına iye bolıwı kerek. Sovet dáwirinde jeke múlkk huqıqınıń joq etiliwi usı imkaniyatlardan insanlardı mahrum etti hám nátiyjede hár bir insannıń gárezsiz Shaxs bolıp qalıplesiwi ushın eń áhmiyetli faktor bolıp ekonomikalıq gárezsizlik juwapkerligi tuyǵısı qatta zárbege ushıradı. Múlkti erkin iyelew huqıqınan ajıralǵan insan shaxs sıpatında qalıplesiwiniń tiykarın qoldan bergem, keńislikte jalǵız qalǵan maqluq awhalına túsken edi.

Hár bir er adam óz shańaraǵın ekonomikalıq tárepten támiynlew háreketinde bolıwı kerek. Biraq, shańaraq aǵzaları óz baǵıwshısın artıq qárejetlerge májbúr etpesligi de talap etiledi.

Sovet dáwirinde bazıda erkek hám hayal teń huqıqlı dep dúnyaǵa jar saldı. Bul tuwrıma? Nızam aldında haq huqıq kóz qarastan tuwrı. Biraq teń huqıqlıq hár tárepten tuwrı talıqlansa bolatuǵın teńlik emes. Hayal hám erkekti Alla taala kóp tárepten parıqlı etip jaratqan. Sol sebepten tuwrı talqın etiletuǵın «teńlik» kóp orında xayaldıń zıyanına isleydi.

Hayal birinshi gezekte ana, úy bekesi, mehriban hamshira jankúyer apamız, yaǵnıy mehr sháshmesi. onıń tazalıǵı onnan, erkektiń kewli jám, perzent kóziniń nurı hayal sebepli.

Biraq jetpis jıllıq sovetler «teńlik» dáwirinde hayal shaxtyor boldı, mexanizator boldı, jol qurıwshı, biyton qoyıwshı boldı, ıssıda paxta wotadı, tay-tay paxtanı terdi, tasıdı. Atılıp shıqqanları haqın bilgenler pionerlikten komsomolǵa, komsomoldan partiyaǵa ótip qol siltep, erkeklerge waz woqıdı.

Biraq, apattıń tiykarı bunda emes. Hayaldı ózine «teń» bilgen erkek «alaqorjın»nıń awır bólegin hayalǵa júkley basladı. Shańaraqtıń ekonomikalıq támiynatınıń «teń» yarımın hayalǵa júklewdi ózine ep kóriwdi úyrendi.

Aqırı Alla er kisini «saltı-suvoy» qılıp qoyıppa? Hayal perzentin eplep, shańaraq tınıshlıǵın támiynlese, er kisi kósheden tawıp keliwin moynına alıwı lazım emespe? İnsan tuwılıp kamalǵa kelgen soń, óspirim jastan birinshi nábette ekonomikalıq gárezsizlik juwapkerligin moynınan alıwı, erkek shańaraq qursa, hayal perzentlerin támiynlewi-qarız hám parız emespe? Bazı hayallar balasın bazarǵa shıǵarıp qoyǵanı, biraq deni saw bolsın barlıq imkaniyatların iske salıp ózin bul shermendelikten qutqarıwdıń háreketine túsiwi kerek emespe?

Bazar ekonomikası perzentlerimizdi erte er jettire basladı. Buǵan mın shúkirana aytsaq arızıydı. Álbette, sigaret, saqich, «muzday ayran» satıw názerinde emes. Bálki keleshek turmısın tuwrı kóriwge juwapkerlik sezimi tereńlesip atırǵanı kózdi quwandıradı.

Hayallarımız júdá talantlı. ol ardı qádirlewimiz, talantı kamal tabıwǵa imkan jaratıwımız lazım. Biraq «Alaqorjın» dı, márhamat etip, óz jelkeńizge alıń, aman bolǵır alp jigitler!

Insan ekonomikalıq gárezsizlik juwapkerligin sezbesse, hadal ırısqa izlemese, onnan qalǵan barlıq jaqsı ádetler, gózzal ádep, óz ornın dárejesin joǵaltadı. Biraq insan tapqanın úyine tasıǵanı menen ruwxıy joqarlaw bolmawı anıq. Hár iste shegara bolǵanı jaqsı. Ózinen shańaraǵınan awıstırıp, millet xızmetin moyınǵa alıw shın mártlik belgisi. Tek bir shárti bar. Men milletke xızmet qılıp atırman, meniń tirishiligimdi mámleket támiynlep qoysın dep talap etiw, hátte kewilden ótkiziw ruwxıy ázziliktiń belgisi. Shańaraqqa, bala-shaǵa, ata-anaǵa, milletke, adamzatqa xızmet qalıs hám samiyimiy boladı. Bul ótmish allamalar ibratı, babalar wásiyatı.

«Qashan xalıq bolasań, ey sen, alaman!» dep jar salǵan edi. Ishi kúyip ketken shayır xalqımız májbúriy mankúrtlestirilgen bir dáwirde. El millet bolıwı ushın, avstrakt kóriniste «alaman» negizgi mánide «xalıq» qa alanıwı ushın, birinshi bul mámlekettiń hár bir puqarası Shaxsqa ǵárezsiz mánawiyat iyesine aylanıwı kerek. Watansız Shaxs bolmaǵanıday insan shaxs bolıp jetispegenshe elat milletke, alaman xalıqqa aylanbaydı. Sol sebepli millet haqqında aytqanda dáslep Shaxs kim sorawǵa dáslepki juwaplardı izlew zárúr boladı.

Qádiriyat insan ruwxındaǵı Bolmıs haqıyqatı menen uyǵınlıq eken demek, bir ǵana shaxs millet haqqında oylay baslasa-millettiń qalıplese baslawı. Bilke qaǵan, Qultegin ruwxınan neler keshkeni búgin bizge Yullik tigin tasqa bitip qaldırǵan jazıwlarınan málim. Millettiń ullı shayırı «Türk buduni» nıń táǵdiri haqqında qalıpten kúyinip, áwladlarǵa wásiyat qaldırǵanı millettiń usı dáwirden qalıpleskenliginiń isenim dáliyli emespe?

Shaxs hám millet mánawiyatı bir-birin talap etiwshi hádiyseler. Hár bir shaxs «Ózin xalqınıń bir bólegi dep sezgende ǵana, ol haqqında oylap, miynet etip jasaǵanda ǵana ruwxıylıq penen tutasadı» dedi birinshi Prezident. Basqasha qılıp aytqanda, shaxs ruwxıylıǵı haqıyqatlıqta millet mánawiyatınan ayırıw, onnan tısqarında bolmaydı. Hár bir shaxs óz ǵárezsiz ruwxıy dúnyasına iye, millet ruwxıylıǵı bolsa, mutlaq mánide bul milletke tiyisli barlıq shaxslar ruwxıylıǵı tiykarında ásirler, mın jıllar dawamında qalıplesip baradı. Sonıń menen birge, haqıyqıy hár bir shaxs ruwxıylıqtıń qalıplesiwinde millet ruwxıylıǵınıń tásiri jetekshi orın iyeleydi. Millet óz ruwxıy baylıǵın qansha umıtsa, jas áwlad sol dárejede mankúrtlesedi, ózligin tanımaytuǵın dárejege keledi. Milliy ruwxıylıqtıń keleshek áwladqa tolıq, jetkiziliwi ushın bas sebep millettiń siyasiy hám ekonomikalıq ǵárezsizligi bolıp esaplanadı. Millettiń jol basshıları-onıń siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy tarawdaǵı jetekshileri ruwxıyatında uyǵın barkamallıq Watan hám xalıq aldındaǵı juwapkershilik sezimi qay dárejede

ekenligide kóp nárseni belgileydi. Millettiń ózligin tanıwı onı ulıwma insanıy shegarada óz ornın, dárejesin, wazıypasın qanshelli ańlap jetiwi menen baylanıslı. Hár bir shaxstıń, millettiń Haq aldında juwakershiligi bar, ulıwma insanıy shegarada wazıypa hám ornın bar. Millet ózligin ańlap jetpegen bolsa, ol ele millet emes, ruwxıy kriziske júz tutsa, millet sıpatında ózligin jolǵatadı.

Hár bir insanniń tábiyatta da, jámiyette de, óz málim ornı, soǵan jarasa wazıypası bar. Tek insańǵa ol ardı tańlawda málim erkinlik berilgen.

Hár bir insanniń ǵárezsiz ruwxıy dúnyası salıstırmalı túsiniq. Ol hár bir shańaraqtıń óz jasaw ornı, úy yamasa qorǵanı bolǵanı sıyaqlı. Bul qorǵan ishinde de hámme jerdegi sıyaqlı hawa, suw, insanlar, azıq-awqat hám múlkler bar. Biraq ol ardıń jaylasıwı, awqattıń tayarlanıwı, óz-ara qatnas hám basqalardı ózine uqsaslıq, basqa úylerge uqsamaytuǵın jerleri bar.

Úy hám qorǵanlar hám máhálleler ol ar óz náwbetinde úlken bir qalanı quraǵanıday, túrli shaxslar mánawiyatı óz-ara jámlesip málim tayıpalar mánawiyatın bular aqırı barıp millet ruwxıy dúnyasın payda etedi.

3.3. Ádalát ulıwma insaniy qádiriyat

Hámme ushın barabar bolgan haqıyqattan talap hám ámel qılıw insaniyattıń ázeliy arzıwsı, izgu ideyası mánawiyattıń, ahlaqtıń hám huqıqtıń ólshemi túsiniǵı.

Jámiyet turmıstaǵı hádiyseler, tártip-qaǵıydalardıń hasıl insaniy ideyalarǵa haqıyqat ólshemlerine qanshellik mas ekenin anıqlawda hámme zaminlerde hám mánawiy ólshem bolıp xızmet etken.

Jámiyettiń shaxsqa, shaxstıń jámiyetke, bir shaxstıń ekinshi shaxsqa múnásiybetinde kórinetuǵın ádalát áne sol múnásiybetlerdi bahalaw ólshemi. Ádalát joqarı mánawiy qádiriyatlar bolıp «baxıt», «azatlıq», «teńlik», «doslıq», tınıshlıq sıyaqlı insaniy ázeliy umtılıwlarınıń tımsalıdur. Ádalát jámiyette tiykarǵı altı wazıpanı bejeredi. 1. Jámaáttegi sociallıq múnásiybetlerdi maysetke muwapıq shólkemlerdi. 2. Túrli sociallıq guruh, klassalrdıń manfaatlerin qorǵaydı, ol ardıń arqasındaǵı teń salmaqıqtı saylap turadı. 3. Jámiyettegi múlkshilik múnásiybetlerin islep shıǵıw hám aktivligin asırıw. 4. Puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin qorǵawshı qural sıpatında xızmet qıladı. 5. Voqielikke (shınıqqa) keń nurxan atqan, lekin sociallıq taraqiyatqa tosıq bolıwı múnásiybetlerdi joyıwǵa urnadı. 6. Adamlardıń keleshekke isenim tuyǵıların oyatadı hám kúsheytedi.

Sociallıq ádalát jámiyette demokratiyanıń barlıǵı, insannıń sociallıq qorǵalıwı hámmeniń nızam alında teńligin kórsetedi.

Ádalatta mánawiy tárep hám áhlaqiy huqıqiy talaplar jıynaǵı kórinedi. onı málim mániste ahlaq tarawındaǵı muǵdardı eltiwshi desede boladı. ol talap penen jumsawdı ólshap turatuǵın tárezi. Birinshi Prezident İ.Karimov «Biz tek ǵana demokratiyalıq mámleket emes, bálki ádalátparuar mámleket qurıwǵa umtılıp atırımız. Ádalátqa umtılıw xalıqtıń ruwxıy dúnyasına tán eń áhmiyetli qásiyetdur. Ádalátparuarlıqtıń ideyası pútkil ekonomikalıq, sociallıq

múnásiybetler sistemasına sińip ketiwi, sociallıq-siyasiy mexaniziminde óz kórinisin tabıw lazım degen edi.

Amir Temur «Kúsh ádalattadur» házir «Ádalat nızam ústinliginde». Ádalat printsipleri: ádillik, xalıslıq tiykarında máselege nızam ústinligi názerinen jantasıw, haqıyqattı bas ólshem dep biliw, sol jolda minnetsiz xızmet etiw.

3.4. Haqıyqat ulıwma insaniy qádiriyat

Arab sózi, shin, tuwrı. İnsan ańıdağı otkrovenie (ashılıw) qudadan berilgenlik tártip-insan ańında tuwrı haqqanıy kóriniw álem, waqıyat hádiyse tafakkur ónimi, múnásiybetler hám basqa nárselerdi haslında qanday bolsa sonday túsiniwdi kórsetetuǵın túsiniq. Gollandiya filosofi Spinoza insan bilimleriniń ashılıwǵa (vakealıqqa) muwapıq keliwin haqıyqatlıq dep ataǵan.

Onıń túrleri: 1. Ob`ektivlik h-t. Álemdegi zatlar hám hádiyselerdiń mazmunına insan aqlı hám iskerligine baylanıslı bolmaǵan túrde kórinedi.

2. (Nisbat) salıstırmalı haqıyqat insanniń bilim dárejesin sheklengenligi.

3. Konkret haqıyqatlıq. Predmet hám hádiyseniń hárdayım anıq jay hám sharayatta kóriniwiniń insan ańında sáwleleniwi. (aks etiliwi).

4. Mutlaq (absalyutlik) haqıyqat. Predmet hám hádiyselerden mazmunınıń insan ańında tolıq kórinwi.

Haqıyqat ólshemi sociallıq ámeliyatta kórinedi. Haqıyqat mánawiyatta eń kóp itibar qaratılatuǵın túsiniqlerdiń biri bolıp insan ruxıyatınıń qalıplesiwinde, rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye.

Haqıyqattı tuwrı túsiniu, tereń ańlaw insan ruwxıyatına túrlishe tásir kórsetip mánawiy qásiyetlerdiń jańalanıwına túrtki bolıwı menen óz nátiyjelerin beredi. Haqıyqattı ańlaw arqalı insan tamanınan ámelge asırılátuǵın hár qıylı háreketler yamasa tafakkur ónimi onıń mánawiyatı dárejesinde belgilep beredi hám soǵan qaray insan mánawiyatın jaqsılaw faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

3.5. Millet milliy qádiriyat

Til, mánawiyat, milliy ózlikti ańlaw ruwxı, úrp-ádetler, dástúrlar hám qádiriyatlarınń ózgesheligi tiykarında belgili bir territoriyada jasawshı, ekonomikalıq baylanıslar menen baylanǵan ǵárezsiz sub`ekt sıpatında ózine say materiallıq hám mánawiy baylıqtı jaratıwshı kisilerdiń etnik birliǵi. Millet málim territoriyada barqarar jasap, tariyxıy progress dawamında rawajlanıp kisilerden mánawiy, ruwxıy salamatınıń ayrıqshalıǵı tiykarında qalıpleseı.

Jer júzinde úsh mıńǵa jaqın millet bolıp insaniyattıń orta esap penen 96% beriledi. Qalǵan 4 protsenti elat hám qábilalar.

Millet túsiniǵine juwapkershilik penen qaraw zárúr. Orınlı-orınsız isletip, oqıwshı hám tıńlawshını shalǵıtıp qoyıw múmkin. Máselen millet ataması diniy mániste isletip musulman milleti, islam milleti dewshiler hám bolǵan házir hám bar. eger jer júzindegi 1,5 mlrqa jáhán islam dinine iseniwshı bir millet wákilleri emes, ol ar arasında arablar, túrkler, parsı xalıqları menen bir. Batısta anglichan, frantsuz, nemes, Shıǵısta Yapon, Indoneziyalı mallaniyazılar, afrikada negirde bir.

Musulmanlardı bir islam milleti emes, bálki Bir Allah talaanıń bendeleri Muhammed alixisallamnıń úmitleri dep túsiniw kerek.

Sonday etip usı dáwirde 200 millionnan aslıp ketken túrki xalıqlarında túrk milleti dep esaplawǵada bolmaydı. Bulardıń bárinen woń tamırı bir tarday hám tilles xalıqlar dew haqıyqatqa jaqın keledi.

Adamlardıń mánawiyatı millet ara múnásiybetinde kórinedi. Bul baǵdarda óz milletiniń wákili sıpatında áhmiyetli sociallıq wazıpanı bejeredi. Nátiyjede shaxs sociallasıw baǵdarında toplaǵan mánawiy qádiriyatlar, ádep-ikramlıq, múnásiybet mádeniyatı ólshemlerin ózlestiredi. Basqa millet wákillerin úrp-ádet dástúrlerin hám qádiriyatların biliw oǵan bolǵan húrmetin kórsetedi.

Millet ara tanıwlı belgili territoriyada, mámlekette jasaytuǵın millet wákillerin birlikte jasap hámkarlıqta is júritiwi.

Millettparwarlıq insannıń ómiri hám iskerligi dawamında óz milletiniń ózine táń jihatlerine húrmet hám sadıqlıq ruwxında qarawı millet mentalitet, úrp-ádet oylaw tárizin tereń sezgir halda millettiń taraqqiyat tabıwına xızmet qılıwı menen baylanıslı kóz qarasar.

Millettparwarlıq belgili dárejede watanparwarlıq printsipleri jánede anıqlaw forması. Lekin milletti súyiw keń mánide Watandı súyiw degeni. Watansız millettiń bolıwı múmkin emes. Biraq millettparwarlıqtı milletshilik penen aralastırıp jiberw kerek.

Millettparwarlıq hár bir kisiden milletler hám milliy múnásiybetler tarawında tereń bilimli bolıwın talap etedi. Ol arǵa xúrmet penen qaraw.

Milletshilik-millet ayırıw, bir milletti hár tárepleme ulıǵlap, basqalardan huqıq etiqtat hám manfaatlerin pisent qılmaslıq, ol ardı jerge urıwdı ańlatıwshı túsiniq.

Milletshilik milliy shólkemshilikti, saylandılıqtı klassik úgit-násiyat qılıwǵa tiykalangan óz milletlerine tereń isenip hám basqa milletlerge isenbeslik ruwxan degen eń taralǵan nazariya hám ámeliyat.

Milliy maqtanısh. Milletke tiyisli materiallıq yaki mánawiy yutuk hám tabıslar menen sharapatlanıw tuyǵısı.

Milliy maqtanısh óz xalqınıń ásirler dawamında jaratılıp kelgen barlıq materiallıq, mánawiy baylıqları, tariyxıy merası, úrp-ádet dástúrleri ádep-ikramlıq, turmıs tárizi, tariyxıy yutuqları sheksiz xúrmette bolıw.

Millet maqtanıshtıń bir wazıypası xalıqtı, milletti birlestiredi, joqarı maqsetlerge qarap alǵa baslaydı. Sol mániste deydi birinshi Prezident İ.A.Karimov sahbıqıran babamızdı «Biz kimbiz, qanday ullı zatlardıń áwladımız, qanday ullı kúsh qudiret saxibin» degen sózleri óz qádir qımbatımızdı ańlaw, súyiwge tayınlaydı.

Mámleket millet túsiniqler bir-biri menen baylanıslı. Bunı hámme bileidi. Biraq heshbir mámlekette bir millet jasamaydı. Sol sebepli mámleket hám millettiń óz-ara baylanıslıǵı hámme waqıtta birdey.

Millet ruwxıylığı bir kúnde, bir jıldı, hátte bir ásirde tolıq jaralmaydı, tolıq bolıwıda qıyın. Sol sebepli siyasiy gárezsizliktiń joq bolıwı birden millettiń joq bolıwına alıp kelmeydi. Biraq sonday qáwip bar, málim sharayatlarda qáwip tuwılıwı biygúman.

Ózbek mánawiyatta júdá tereń tamırlarğa iye. Biz kóbinese til tutashlıǵınan kelip shıǵıp, ózimizdi túrkiy millet dep ataymız. Bul-tuwrı. Biraq eger biz mánawiyatımız tamırların tek túrk tilindegi dereklerden izlese, ózimizdi ózimiz kámbaǵallastırıp qoyǵan, kemis bir miyrasqa dawa etken bolar edik. Bunda biz ullı babalarımızdan ibrat alsaq arzıydı.

Xalqımızdıń ullı alımları Al-Buxariy, Al-Xorezmiy, Al-Farǵoniy, Al-Faraviy sıyaqlı arab dúnyasınıń ilim oraylarında tálim alıp, uzaq waqıt usı jerlerde arab tilinde dóretiwshilik etken. ol ardı keshe ǵana birin qazaq, birin tájik, birin ózbek dep talasıp júrdik. Biraq arablar bular biziń alımlarımız dep húrmet etse, iranıy xalıqlar óz mánawiyatına es biledi. Sonıń menen birge barlıq túrkiy xalıqlarda ol ardı óziniki dese tolıq haqlı.

Ózbek milliy ruwxıylığı shegarasız teńizge tutasqan bir bahrdır. Xorezimde túrkiy saltanat bolmış xorezimshaxlar sarayında xızmet etken Rashididdin Vatvot óziniń XII ásirde jazılǵan «Xadoyiq as-sehr fi-daqoiq ash-she`r» shıǵarmasında she`riy kórkem-óner haqqında aytıp dáslep Qurannan Rasululloh hádislerinen soń belgili arab shayırlarınan sonday keyin ǵana parsı she`riyatınan úlgiler keltirdi. Alisher Nawayı bolsa óz ustaz hám salafları qatarında Lutfiy hám Nasimiylar menen bir qatarda Sanoiy hám Nizomiy, Sádiy hám Amir Xusraw, Mavloniy hám Attor, Hofiz hám Jomiylardi teń yad etedi. Tasavvuftıń tariyxatları haqqında jazǵanda túrkistanlıq yassawiya hám naqıshbaniya menen bir qatarda hindistanlıq chishtiya tariyxatı belgilileride birme bir tilge alıp ótedi. Áyyemgi grektiń ullı hákimlerin Quranda ayılǵan payǵambarlar menen bir kitapta joqlaydı.

Jáne bir haqıyqattı esapqa alıw zárúr. Dástúrge kóre áyyemnen Maverennaxrda túrli siyasiy birlikler mudamı kóp milleti bolǵan. Dáslep Turan, keyin Túrkiстан atalǵan úlkede tek túrkiy qáwimler emes, túrli iraniy tillerde sóylesiwshi qáwimler, grekler, hindler, arablar, mangollar hám taǵı basqa xalıqlardıń wákilleri jasap kelgen. Territoriyamız xalıqları mudamı óz-ara húrmet penen tıshın-tatıw, birlikte jasap kelgen, óz-ara kelin alıp qız bergen. Siyasiy hákimiyat ushın gúres dinastiyalarara bar bolıp, milliy karama-qarsılıqlar biziń xalqımız ushın jat edi. Bul dástúr búginde biz ushın qádirli bolıp, mámleketimiz siyasatında óz kórnisin tappaqta.

Búgingi ǵárezsiz Ózbekistan xalqı túrli tilde sóylewshi, túrli diniy isenim, túrli ruwxıy kórinis, tariyxıy ótmishke iye bolǵan insanlardı jalǵız Watanda birlesiwden payda bolǵan.

3.6. Tábiyat insanıy qádiriyat

Islam dáwirine kelip insanıń tábiyatqa qatnasında jańasha basqısh baslandı. Quranı kárimniń nozil bolıwı mifologiyalıq oylawǵa aqırǵı shesheiwshi zarbe boldı. Adam Ata áwladları jer júzine xalifalıq juwapkershiligi menen jaratılǵanlıǵı haqqında anıq xabar berildi. Bul insan oylawınıń jańa rawajlanıw dárejesine muwapıq keliwshi ruwxıy wazıypa bolıp, endi tek jaratıwshılıq miyneti menen maqtanıw, jer, suw, wottı qádirlew jetkilikli emes edi.

Islam mádeniyatında áste-aqırınlıq penen insan sansındaǵı mifologiyalıq oylaw elementleri ilimiy hám kórkem pikirlew menen sıǵıp shıǵarıldı. Mifologiyalıq oylaw ornın ilimiy oylaw bekkem iyeley baslaǵanlıǵı sebepli endi dógerek-átirap penen qatnaslardı da ilimiy tiykarǵa qoyıw talap etiledi.

Birinshi Tawhid táliymatınan kelip shıqqán halda insan ózin tábiyattıń bir bólegi sıpatında ańlap jetiwi bolıp, bul jaǵdaydıń analizi tiykarınan islam marifatshılıǵı wákılleri tárepinen ámelge asırıldı.

Ekinshisi, insanıń jer júzinde xalifalıǵı, yaǵnıy insanıń tábiyat sahıbı ekenligi máselesi. Bul másele múlk qatnasları menen baylanıslı islam dáwirinde tiykarınan fiqh ilimi alımlarınıń dıqqat orayında boldı. Jerge, suwǵa insanlardıń múlkiy qatnasları dárejesi bul baǵdardaǵı áhmiyetli mashqalalardan biri bolıp, waqf (diniy mekemege qayırqomlar bergen mal-múlk) máselesinde ruwxıy hám ekonomikaǵa baylanıslı máselelerge tutasıp ketedi.

Insan ózi jaratpaǵan, ózi jarata almaytuǵın nárselerge iyelik etiwge haqlıma? Álbette, onıń miyneti menen jaratılǵan nárseler onıń iqtıyarınan sırtta ózgeler iyelewine zorlıq penen ótkiziliwi ádalatsızlıq. Tábiyiy baylıqlar bolsa Jaratqannıń múlki, muqaddes múlk. Jer, suw, qazılma baylıqlar, tábiyiy toǵay h.t.b Xalloqi álem tárepinen usı jerde jasawshı xalıq paydalanıwı ushın jaratılǵan bolıp, mámleket nızamları hám xalıq ara kelisiwler tiykarında iyelik

etiwi lazım. Tábiyattı óz basımshalıq, zorabanlıq jolı menen insan ıqtıyajına maslawǵa urınıw júdá qáwipli printsip.

Tábiyiy ortalıqqa abaylap-asırap jaqsı qatnasta bolıw, jer, suw, hawa tazalıǵı tek biz ushın, búgingi áwlad ǵana ushın emes, neshe mın jıllıq kelesi áwladlar ushın da atalǵanlıǵın yadda tutıw, onı qorgaw lazımlıǵı milliy ruwxıylıǵımızdıń teberik dástúrleri. Jerden, suwdan durıs paydalanıw zárúr-málim aymaq yaki dár`ya, say, kól, teńiz jeke múlk bolıwı, yaǵnıy tolıǵı menen jeke bir shaxs ıqtıyarına ótip, abatlıǵı, oyranlıǵı woǵan, qálewine baylanıslı bolıp qalıwı Bolmıs haqıyqatına qarsı. Hátte mámleket yaki ulıwma xalıq múlki dep esaplanıwı da- shártli jaǵday. Hesh bir mámleket, hesh bir xalıq óz keleshek áwladın, keleshek insaniyattı Alla jaratqan tábiyiy baylıqtan mahrum etiwge haqısı joq. Hár kim bir nárseni jaratsa sol onıń múlki bolsın Talant iyesiniń adamzat aldında, Allah aldında óz aldına mánawiy juwapkershiligi bar. Ol óz talantın Allanıń nematı sıpatında qádirlewi, onı batıl oylar ıqtıyarına berip qoymaslıǵı, biypisent qatnasta bolmaslıǵı kerek. Hár kim ózindegi jasırın talantı izlewi, tabıwı, tárbiyalap kamalatqa jetkiziwi, millet hám adamzat ruwxıy keleshi ushın úles bolıp qosılatuǵın haqıyqıy baylıqqa aylandırıwı wájib. Talant iyesi el qádirine ılayıq.

Úshinshi áhmiyetli tárep – insannıń tábiyat aldındaǵı juwapkershiligi hám tábiyatqa mehir máselesi bolıp, bul mashqala «Avesto» da mifologiya dárejesinde sheshilgen bolsa, islam dáwirine kelip kóbirek kórkem oylaw ıqtıyarına ótti hám «majoz tariqi» basqıshında anıq sheshildi. Jańa dáwir Evropasında, ásirese, marksistler pikirinde, ilim hám iyman, aqıl hám tuyǵı, múlk hám miynet, gúres jetekshi orın iyelep, tek ǵana sociallıq rawajlanıwdı refolyutsiya arqalı ámelge asırıw emes, bálki tábiyattı da óz basımshalıq, zorabanlıq jolı menen insan ıqtıyajına maslaw háreketi rasm boldı. Islamda alımlarımız uyǵınlıq hám jaratıwshılıqtı birinshi orınǵa qoyıp, ózin hám ózgeni

túsiniwge umtılw, máselen, tábiyat hám insan qatnasların tiykarǵı áhmiyetine muwapıq ańlap jetip, soǵan jarasa qatnastı qáliplestiriwge umtıladı.

Nawayı názerinde tábiyattıń bir elementine sanalı ráwishte zıyan keltiriw Allaǵa qıyanet dárejesinde túsiniler edi. Usı mánide Watanǵa qıyanet te tek urıs waqtında dushpan tárepine ótip ketiw emes, birinshi náwbette, Ana jer, suw, hawa, topıraqtı qádirlemew, ol ardı bılǵaw, millet múlkine zıyan jetkiziw, áwladlar haqına qıyanet etiw dep túsiniwgen. Milliy ruwxıylıǵımız ushın tábiyatqa qatnasta Jańa dáwirge ótiw basqıshlarınıń Nawayıdan keyingi rawajlanıwın teoriyalıq tárepten Bedil miyrasınan hám ámeliyatta Milliy Oyanıw namoyandalarınıń arqalıw islengen xızmetinen izlew maqsetke muwapıq bolsa kerek. Mine usı teberik tálimler búginimiz ushın da ruwxıy tárbiyanıń bası esaplanıwı kerek. Sonda ǵana Watan abat, İnsan ruwxı pák hám barkamal bolıwı múmkin.

IV-bap. Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında adam qádri

1. Ájiniyaz filosofiyasında adam qádri

Adamnıń ullı qádiri, adamzattıń qádirliligi máselesi barlıq aldaǵı jámiyetlik filosofiyalıq oylardıń tiykarǵı jónelisleriniń biri. Óytkeni, ol hár bir filosofiyalıq oydıń, dilwarlıqtıń, danalıqtıń, negizi retinde dálillengen. Adamdı súyiw, adamdı qorǵaw insan mápi, tatıwlıq, doslıq paraxatshılıq sıyaqlı túsinipler qádirde, qásterde húrmetten shıqqan. Sebebi Ájiniyaz Qosıbay ulı aytqanıday, «Bul dún`yanıń kórki adam balası» barlıq jaratılǵanlardıń eń gózzalı, qudaydıń taqabbili abadanlıq dóretiwshisi, doslıqtıń dáregi, miyirbanlıq uytqısı, dúnyanıń hámirshisi hám turaqlılıqtıń saqlawshısı adamnıń qádirin biliw, ol qádirdi násiyatlaw hámme bahalılıqlardıń da abzal hám qayırılı.

Ómirdiń maqseti neden ibarat? Pániy dún`yanıń tek materiallıq qájetlerin qandırıwda ma? Yamasa insan retinde adamnıń qádir-qımbatın ańlap, qádirdeanlıqta jasap, qádiriyatlardı túsinipler, dúziwshilikte, dóretiwshilikte, miyrim-shápáátlikte kórinip, óziniń jaqsı atın qaldırıp, óshpes iz, máńgi estelik dúziwge umtıwshılıqta-ma, degen máseleler adamnıń qádiri menen baylanıslı bolıp kimniń qádiri qalay degen sorawǵa juwap beriw menen birge basqalardıń da hám el jurttıń da qádirin biliw túsinigine de tikkeley tiyisli. Usıǵan baylanıslı «Qádir bilmestiń qádiri joq» degen naqıl júdá durıs ayılǵan. Sonıń ushın da Ájiniyaz:

«Ziywarıń xoshlasar qádirińdi bilip,

Kózini yashartıp, baǵrını tilip», - dep qádirdi joqarı bahalaydı.

Shınında da ómirdiń maqseti qádirlilik, qádirli bolıw, qádirin biliw. Bunda eń dáslep el qádiri, jurt qádiri, Watan qádiri hám olardı qádirlew adam qádirliginiń tiykarı. Sonlıqtan Ájiniyaz:

Jer hám el bilendur, el hám jer bilan.

Qádiriń seniń bizge ótti Bozataw»,

dep jurlasa, eldiń qádirin joqarı bahalap:

«Ashıq yarsız, búlbúl gúlsız,
Kiyik shólsız, sona kólsız
Ziywar aytar jurtsız-elsız.
Adam bir diywana megzer»,

- dep adamnıń táǵdirinde Watan qádiriyatınıń júdá joqarı ekenligin, hátteki gúlsız búlbilge, shólsız kiyikke usaytuǵın jaǵdaylar menen teńlestiredi.

İnsan qádirin biliw kórgenlilik, aqıllılıq bul, álbette, tájiriybeler tiykarında, ómirdiń ashshı-dushshısın tatıw nátiyjesinde boladı. «Nesiybem kóp shashıp ğayrı ellerge, shóplep boldım desem tamam bolmadı» degen Ájiniyaz:

«Qádirin bilmes tuwǵan eldiń,
Qádirin bilmes naǵız erdiń

Basına is túspegenshe», - dep keltirip qádirdiń qımbatın «qádirin bilmes astıń, nannıń, bes kún zarın shekpegenshe» dep násiyqatlap, ómir, xızmet, waqıyalar arqalı qádirlilik túsiniǵı sana sezimnen, aqıl-oydan orın alatuǵınlıǵın kórsete kele, qádir ómirde adamnıń ańlı jasawı, ózindegi hám basqalardaǵı múmkinshilikti, iymanlılıqtı túsiniwi ekenligin kórsetip:

«Qádirin biler bir qádirin bolmasa,

Qádirin bilmes jaya mehman bolur mı», - dep óz qádirin ańlawdıń abzallıǵın kórsete kele, Watan tuyǵısın eldiń dástúriń, psixikalıq ózgesheliginen shıqqan mintalitetine baylanıslı:

«Hár kim óz elinde teńi tusında,

Jigit qádiri bolmas elden ayrılsa», - degen danalı juwmaq shıǵaradı.

Qádir kisilerdiń óz-ara múnásiybetine baylanıslı ádeptiń, norma qaǵıydaların durıs uslawdan quraladı. Ádeplilik túsinińlerindegi jaqsı-jaman, ar-namıs, parız-minnet, hújdan-iyman, ádalat, doslıq, muhabbat sıyaqlı h.t.b. sıpatlamalar adamlardıń qádir-qımbatın belgileydi. Ásirese, ar-namıstı, iyman-ınsaptı, doslıq-miyiribanlıqtı uslap turıw jeke tulǵanıń sociallıq bahasın kóteredi, qádir-qımbatın kóbeytip baradı.

Ájiniyazdıń pikirinshe adamdı qádirsizlendiretuǵın náirse- menmenlilik. Ol qádir-qımbattı umıttıradı hám kasapatqa alıp keledi.

«Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,

Ǵarqıldasıp qonar kólin tanımas.

Patshanıń dáwleti qaytayın dese,

Kózine may pitip elin tanımas», - dep qádirsizleniwdiń kelip shıǵıw jolın kórsetedi. Adamnıń qádiri onıń qayırxomlıǵında, qayırxomlıq adam qádirin asıradı. Sonlıqtan Ájiniyaz «Jılaǵan mútájdı quwantqan jaqsı» dep násiyhatlaydı. Shınanda da, adam óz tábiyatında qayırlılıq islewge jaratılǵan, ol hár bir insannıń wazıypası. Sonıń ushın biziń húrmetli birinshi Prezidentimiz Í.A.Karimov «Sawaplı isti hár kim, hár kúni islewi kerek» dep adamlardı qayırlılıqqa talpındıradı. Bul is wazıypalı is, adamnıń ádeti, ózlik qásiyeti. Eger adam islegen isin minnet etse, onda ol qádirsizlikke sazawar boladı. Sonlıqtan Ájiniyaz «Jamannıń isi minnetdur», - dep tastıyıqlaydı. Hám soǵan «mınanı isledim», «ananı isledim», «ananı qıldım», «meniń hámme waqıt ayaǵıma jıǵılmadıń» - dep bir waqıtlardaǵı áytewir-aq bir isin minnet etip kózine túrtken adamlardıń islerin:

«Minnetli pal ashshı bolar záhárden,

Kúlip-oynap bergen zaǵara jaqsı», - dep bahalaydı.

Ájiniyaz qádir máselesinde adamlardı «jaqsı», «jaman», degen bahalar menen belgileydi. Shınında da, bir ómir jasap, qádir ne, qımbat ne ekenin bilmey, ómir mazmunın ańlamay aldaǵı maqsetler ushın gúrespey, qádirandanlar menen jasamay yamasa qádirdanlıqtıń áhmiyetin túsinbey ótip atırǵanlar az ba? Bul haqqında Ájiniyaz:

«Jaman hám jaqsınıń sorasań parqın,

Aspan jer arası ondan kóp jaqın», - degen úlken pariqtı kórsetip, jaman hesh nárseniń qádirin bilmeydi:

«Jamandı ólimnen qutqarsańda saǵan minnetdar bolmas» - dep tujırımlap:

«Yaxshını páhim áyle sóylegen sózden»...

«Yaxshınıń bir sózi mánawiyat tajı,

Jamannıń hár sózi záhárden ashshı»... dep adamnıń qádirin kórsetip:

«Aqıllı yaxshınıń giynesi bolmas,

Yaman adam giyne tutsa umıtpas,

Atqa mingen menen qátquda bolmas,

Jurttan asqan aqıl-xuwshı bolmasa» - dep adam qádiriniń kriteriyasınıń manawiyatta ekenligin ashıp beredi.

Ásirese, Ájiniyaz adam qádiri rasgóylikte dep úyretedi.

«Ótirikti ras etip aytpağan,

Bas kesse de tuwrı joldan qaytpağan», - dep principial óz oyı, pikiri bar adamlardı qádirlese:

«Ótirikshiniń bolmas antı, iymanı», - dep ótirikshini júdá páskeshlik qádiriń, retinde sıpatlaydı.

Shınında da qádirli adam rasgóy, bir sózli, basqalardıń gápine ermeytuǵın adam. Óziniń gárezsiz pikiri bolǵan adam basqaǵa jaltaqlamaydı, ıǵbalarǵa ermeydi, eki júzlilik etpeydi. Sonıń ushın da biziń birinshi Prezidentimizdiń tiykarǵı talabı bizlerden hám biziń jaslarımızdan erkin oylaw, tuwrı joldı- gárezsizlik jolın túsiniip, onnan bas ketsede qaytpaw. Bul ruwxıylıqtıń bas máselesi hám eldiń qádirin biliwdiń, adamnıń qádirin biliwdiń tiykarı.

Erteдеgi belgili qıtay filosofi Lao-Czı dın:

«Sen baqalar menen teńiz haqqında sóylespe, ol tek ózi jasaǵan qudıqtı ǵana biledi, sen shirkeyler menen jıl máwsimleri haqqında sóylespe, ol tek bir máwsimdi ǵana biledi, sen sheklengen adam menen pútkil dún`ya haqqında sóylespe, ol tek awılın ǵana biledi» degen danalıq gápine dálil ritende Ájiniyaz:

Qarazban qolında bolsa alǵır baz,

Qanatıń qayırar, qádirin ne bilsin,

Bir shopan qolında bolsa bir almaz,

Shaqmaq tası eter qádirin ne bilsin», - dep is júzinde qádirdi túsiniwdiń áhmiyetin kórsetedi.

Ájiniyaz Qosıbay ulında doslıq bul qádiranlıqtıń shoqqısı. Ol doslar menen sáwbetlesiw, qayǵı hám shadıqların olarǵa aytıp beriw hár bir adamnıń ıxtıyajı dep esaplaydı. Shınında da, adamǵa eń kerekli nárese- jańasıw, sóylesiw, óz sırların dostına ayta otıra kewlin jubatıw, sherin tarqatıw, ishin bosatıw, dártińe dárman tabıw. Dostıń - tek tıńlawshı emes, járdem beriwshi, ózine isenilgen sırlardı saqlawshı. Sonıń ushın Ájiniyaz dos bolsań sır jasırma. «Dos bolıp dostıńnan gápni giznegen» jaqsı is emes. «Dosqa qılap qılıp, yalǵan sóylegen» odan da awırıraq nákaslıq ekenligin kórsetedi. Ol óziniń «Molla Erimá» degen shıǵarmasında doslıqtıń, qádiranlıqtıń áhmiyetin kórsetip, onıń múbárek júzin kórip xoshlasıp kete almaǵanlıǵına qıynalıp, dostıń qádirin joqarı bahalaydı.

Ájiniyaz shıǵarmalarında qádir túsiniǵi eń sharapatlı, eń áhmiyetli kategoriya. Al onı allanıń bir atı retinde keltirip oǵan eń joqarı baha beredi. Ol: «bendedurman, ırızıman qádir qudanıń hámirine» dese ekinshi bir qosıǵında: «Bársheni yaratqan qádir qudadan, inayat bolmasa sultan bolurma» dep qádir túsiniǵin júdá joqarı qoyadı.

Ulıwma Ájiniyaz shıǵarmalarında qádir, qádiriyatlıq qádiranlıq ómirdiń barlıq sociallıq, siyasiy tamanlarınıń hámмесin óz ishine aladı. Ásirese ol adam qádirin biliwdi hayal-qızlardıń tábiyatın qádirlew menen, ańlaw menen hám onı qásterlew menen ushlastırıwı Shıǵıs oyshıllarınıń arasında belgili orındı iyeleydi.

Aytayıq:

«Júz mın jılwa menen shıǵar gózzallar»,

«Mın túmen naz benen shıǵar gózzallar»,

«Súzip qálem qasın qaǵar gózzallar»,

«Ayttım súygenimnen bunı gózzallar».

Bul qanday karamat? Oyin ba? Shın ba? Házil me? Ras pa? Yamasa hayal boyındaǵı haqıyqat gózzallıq pazıyletinen tuwılǵan haq kewillik, qádirlik húrmet pe? Haqıyqatında bul Ájiniyazdın hayallardıń gózzallıqtıń iyesi bolıwına miyasar etken haqıyqıy qudaylıq ulıǵlıǵına tázim hám shın júrekte tuwılǵan, qádir tárizinen shıqqan filosofiyası.

Bul Ájinizdın hayaldın hár sapar súykimli bolıw ádetine, perishtedey pákligine, insanıy mehribanlıǵına, nayatıy kishi peyilligine, ilbiregen názikligine, paxtaday jumsaqlıǵına hám qıyamet qarıwlılıǵına, tań qalarlıq tabanlılıǵına, shın opalıǵına tań bergem ádil baha hám ana-retinde jaratıwshılıǵın, qostar retinde muhabbatın húrmetlewi hám qádirlewi bolıp esaplanadı.

Ájiniyaz insan boyındaǵı hasıl qásiyettiń bári ananın sútinen jaralıp, kúnniń nurınan nár alıp, jámiyet tájriybesinen mádetlenip adamdı dún`yanıń eń qádirli maqlıwǵı ekenligin tolıq túsingen. Shında da el baslaǵan kósem de, toydı jarǵan sheshen de, juldızlardı jerge qaratqan shayır da, el qaharmanı batır da, oy-pikirdiń kárin iyelegen alım da anadan tuwılǵan.

Sonlıqtan da ana degen bir ǵana sózdi beriw ayǵa, birew kúnge, birew gúlge, birew perige teńegen. Bunnan basqa da taǵı mınlaǵapn teńewler ushırassa da onıń mazmunı tek birew ǵana. Ol qádirli - gózzallıq. Sol gózzallıq ushin shayır Shiraziy janannıń júzindegi bir qara qalına Samarqandı, Buxaranı berip jiberiwge batılı barsa, al, Ájiniyaz «Dún`yanıń bárshesin onnan sadaqa» etiwge tayın ekenligin jırlaǵan. Bunıń sebebi mehirsiz, muhabbatsız onıń tiykarı hám deregi hıyalsız jasawdı qıyalǵa keltirip bolmaytuǵınlıǵın bul ulamalar jaqsı túsingen. Shında da dún`ya hayal dep atalǵan teńi-tayı joq ájayıp bir Zat penen ullı hám gózzal. Ol – quwanış, maqtanış hám tayanış. Ol «Ópseń-qushsań, shiyrin jannıń lázzeti» (Ájiniyaz).

Qaraqalpaq xalqınıń shayırları ishinde hayaldın qudaylıq artıqmashlıǵın ullı qádirin súwretleude teńi-tayı bolmaǵan shayır Ájiniyaz Qosıbay ulı. Házirgi

kúнге deyin qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlardıń gózzallığı qádiri tuwralı poeziyada onıń aldına túsetuǵın shayır joq desek artıq mashlıq etpeydi.

Ol hayal-qızlarǵa múnásibette «Adam perishte de emes, haywan da emes» ekenligin tiykarǵa alıp, uyatlı álpayımlılıqtı, adamıy ıshqını boyına sińirgen ómirdiń jaratılıwshısı – hayaldı perishteden de artıǵıraq qádirlep, ulıǵlap qoymastan, onı súyiwge, izzetke bólewge, onnan tek qanaat alıw emes, al ilhamıylıq kúsh, ruwxıy hám aqılıy qábilette asırıwshı kúdiret izlewge shaqıradı.

Ájiniyazdıń «Bozatawlı názalim» qosıǵında:

«Bozatawlı gúlbinafsha názalim,

Áseliń hárreni paldan bezdirer,

Kirpikleriń súzip, baqqan názeriń,

Juldızdı jawratıp túnnen bezdirer» degen teńewleri hayal-qızlarǵa tek húrmetti, súyispenshilikti kórsetip qoymastan onıń dóretiwshilik kúshin, ruwxlandırıwshı tásin asqan qádir-qımbatın bayanlaydı.

«Gúlbinafsha názalim» degen teńew biziń shayırlarımızdıń shıǵarmalarında derlik ushıraspaydı.

Olardıń teńewiniń eń aǵlası «Gúl artında turar súygenim, qushaǵına gúller úygenim» (Bayniyaz) «Taza ashılǵan gúlge megzer» (Ótesh), hám taǵı basqa da usı sıyaqlı teńewlerden arman kete almaǵan.

Ájiniyazdıń «Áseliń hárreni paldan bezdirer» degen qatarları óz aldına bir hasıl tuyǵı ayırıqsha qádirlew. Hárreniń isi pal jıynaw, ol áseliń dóretiwshisi, ol paldı palday qılıp támiyinlewshi. Sol «hárreni» hayal áseliniń shiyrinliginen óziniń palınan waz keshiwine deyin esten ayırılıwı hayal lázzetiniń hámme bahalıqlardan da qádirlirek, basımıraq hám abzalıraq ekenligin kórsetedi. Ol áselden tatiwdan baxtiyar bolǵan bendeni hámme nárseden bezdiretuǵın janannıń márgiyasın, mehribanlıq tartımlıǵın táriplep oǵan ilahiyda janlandırıwshı kúsh beredi.

Ájiniyaz hár sapar janannıń názerine, onıń kózleriniń tartım kúshine qudaylıq qúdiret beredi hám ol názerdiń juldızlardı da jawratıp, qarańǵı túndi jaqtırtqanday kúshliligin bildiredi. Sol kózdiń: «Eki kóziń misli eki báledek», «Kápir kóziń musulmandı azǵırıp, biyshara Ziywadı dinnen bezdirer» ilahida tartımlıǵın, shıraylıǵın hám baslawshı, janasawshı, qozdırıwshı, qosılıwshı, jigerlendiriwshı hám albıratıwshı kúshlerin kórsetedi.

Shında da gózzallıqtı qádirleytuǵın adam, qudaylıq kelbetti, sonday sulıw bolıp jaralǵan júdá jetik tándi kórgende, dáslep albırıp, hátteki qorqıp qalıwın, keyin oǵan qudayday sıyınıp, tázim menen qaraytuǵınlıǵın mine usı Ájiniyaz súwretlewinen kóriwge boladı.

N.G.Chernıshevskiy: «Erkekler hayaldıń gózzallıǵın bahalaǵan waqıttan baslap adamlar haywanlıqtı qoydı» dep qádirlese, usı gózzallıqtı Qaraqalpaqstan jaǵdayında tek joqarı bahalap ǵana emes, al, eń ullı ájayıp sıyınıwdıń Zati retinde kótergen Ájiniyaz: «belleri qumırsqanıń belindey, júzleri shámshuqamarday, lábleri ásel, tilleri pal, piste murın, awzı oymaq, qara kóz, keń qushaq, ǵaz moyın, jazıq-turısın:

«Otırıshı-tırna, yúrishi-gazdur,

Bastan ayaq tamam aǵzası nazdur,

Xosh súwret xosh ádet, bir alǵır bazdur,

Mısalı, baqıshı lashın yańlıdı» dep kótermelep onı qádirlewdiń miyrim shapaattıń, muhabbattıń álpeshlewdiń dáregi ekenligin kórsetedi.

Xayal zattıń bul súykimliliǵı Ájiniyazda hár bir adamnıń keypin kóteredi, janın shadlandıradı, «Bir tábásum etseń kewildıń tabı» dep, adamdı jeńislerge jetkeredi, qıyalın bánt qıladı, oǵan yosh beredi, hátteki ózin qurban qılıwǵa májbúrleytuǵın qádiriyat retinde kóriledi.

«Qayıрман sen ushın otqa kúysem de,

Waq demeymen yar jolında ólsem de,

Sóytip seniń aq júzińnen súysem de,

Bánt bolǵan ashıqqa júrek janım bar»,-dep hár ashıqtıń, hár bir insanńıń kewline zerde saladı.

Shınında da, biz ótken totalitarizm dáwirinde hayal gózzallıǵın túsindiriwde, onıń muhabbatın oyatıwda ábiger edik. Sebebi bizge «Proletariat muhabbatqa shaqırıp otırmaydı» dep túsindirip kelgeni sebepli, Ájiniyazdıń poeziyasındaǵı hayal qádirine aytarlıqtay kewil awdarmadıq. «Men súyemen, sen súyeseń be» dep artıq ketpedik. Al Ájiniyazdıń poeziyasında hayaldı erkeletiw, háweslendiriw onı maqtay otıra onıń ájayıplıǵın qádirin ózine bildiriw, solay etip, onıń názik hám ótkir súyispenshiligin oyatıw, onı qızǵın ıshqı sharabınan biyhush etiw, haqıqıy mehir-muhabbat, qádir-qımbat retinde kórinedi.

Muhabbattı, qádirdi Ájiniyaz jınısıy jaqtan qanaatlandırıwshılıq yamasa hayaldı «Bala tapsa, nan japsa» dep qaramaydı. Ol ruwxıy jaqtan miyrińdi qandırıw sezimi: quwanış hám qanaat tuyǵısı. Ol kóz-qaras jaqınlıǵı, maqsetke birge umtılw, birge kúsh salıw jılwası. Solay etip, eki adamńıń bir adamǵa aylanıwı hám bir tutas bolıw gózzallıǵı. Bulardıń dáliylerin Ájiniyazdıń mınaday qosıqlarınan kóriwge boladı:

«Jaqsı qatın erur quda nagmeti,
Ópseń, qushsań áziz jannıń ráhátı,
Jaqsı yardıń begler bilseń, sohbeti,

Yalǵanshıda jánnet bilan teń bolar», dep hayaldı qádirli lázzeti, jannıń ráhátı, onıń menen sáwbetti, múnásibetti ómirdiń jánneti ruwxtıń jańalanıwı dep bahalaydı:

Ájiniyaz hayallardıń qádirin gáp etkende onıń ólshemi tahiqa ádep-ikramlılıqtıń tiykarınan súwretlenedi.

Hayal millettiń namısı, eldiń arın hám abroyın belgilewshi hasıl Zat. Sonda da adamńıń qanında qıyanatqa meyillik bar ekenin biykarlaw qıyın. Adamzattıń

beyishten quwılıwında da usı illet sebepshisi bolǵan. Sonıń ushın da Ájiniyaz hayallardıń ádep, ar uyat, diyanat haqqında tınımsız jırlaǵan. Ol:-

«Hayal yaxshı bolsa kewildi ashar,

Xayal yaman bolsa abroyıń qashar», dep keltirip.

«Ádepsiz, arqansız biypahım qızdan,

Xoshrey bolmaq bilan janan bolurma», dep onıń ishki dúń`yasın birinshi

orınǵa qádirliginiń tiykarı retinde belgileydi. Ol:

Xosh jigitke kerek bir yaru ziba,

Qálem qas, qara kóz qáwmeti rázna,

Jigittiń qatını bolsa biyhaya,

Kúnde úy ishinde gawǵa, jáń bolar, - dep ádepsizlikten bolǵan oyranlıqtan qádirdiń qashatıǵınlıǵın kórsetedi. Ol kelinsheklerdiń ádepliligin joqarı bahalap, ádepsiz kelinlerdiń qádirin bılay bahalaydı:

Birewdi birewge qudayım yazar,

Qatın yaxshı bolsa úyinde bazar,

Yaman bolsa badbaxtı awılını buzar,

Atadan uǵlını bolse kerecti:

Úylenseń úylengil sorap hám zatın.

İsmin, náslin jeti pushtı ájdadın,

Begler elge tússe bir yaxshı qatın.

Úni shıqpas onıń peyli keń bolar» dep qádirleydi.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyazdıń qádir xaqında pikirleri hám onıń áhmiyeti qaraqalpaq ádebiyatında jańa taqırıp bolıp, ol adamlar múnásibetine xızmet etip, xalıqlardı mánawiyatlıqqa, álpayımlılıqqa úndewde hám baǵdarlawda úlken áhmiyetke iye boldı.

2. İbrayım Yusupov poeziyasında adam qádiriniń sáwleleniwi

Adam hámme zamannan beri óziniń kimligin, ózligin biliuge umtılgan. Bul máselege baylanıslı túrli teoriyalar, koncepciyalar payda bolgan. Ásirese bul másele ádebiy shıǵarmalarda óziniń dereklerin tapqan hám filosofiyalıq oylardıń bazası bolıp kelgen.

Filosofiya adamnıń tábiyy-sociallıq áhmiyetiniń, onıń álemdegi tiri maqluqlardan ayrılıp turatuǵın ornın, parqın túsindiredi. İnsannıń ruwxıyatınıń ortalıqqa baylanıslı mexanizmin kórsetedi. Adamnıń álemge bolgan múnásibeti onıń átirap-ortalıqtı, hátteki ózin ózi ózgertiu jolları hám usılları, óz táǵdirin ózi belgileushi biyik maqset ekenligi hár tárepleme insan filosofiyasında talqılanadı. Adam tuwralı filosofiya onıń manfaatı, ixtiyajı hám isenimi menen tikkeley baylanıslı.

Bizniń ullı hám qıyın-qıstaulı ásirimizde adamnıń obrazın dúziw oǵan filosofiyalıq mánis beriudi óziniń parızı dep esaplaǵan ádebiyat tuwıla basladı. Ótken shoralar dáwirindegi filosofiyada «adam miynet resursı», «insan miynetiniń sub`ekti» degen biymánilik pikirler boldı. Onnan qala berse adam degen mashinanıń bir «shúyi», onıń ornına qoyılatuǵın «shúyler» kóp dep hár bir adamnıń individuallıq potencialın eske almay, qorqıtıw iskenjesin maqullaytuǵın edi.

Al haqıyqatında hár bir adamnıń ózi bir dún`ya, bir birine uqsamaytuǵın qospalı fonemen ekenligi esapqa alınbadı.

Sonlıqtan siyasatta, ekonomikada, ideologiyada hámmeniń shashın bir taraq penen alıw, «urovnolivka» degen illet payda boldı hám jámiyettiń rawajlanıwına úlken zıyan keltirip, Sovetler Soyuzı óziniń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwında basqa ellerden artta qaldı.

Házirgi zaman sociallıq progress, ásirese ilim hám texnikanıń jetiskenlikleriniń insannıń jismanıy hám ruwxıy kelbetine professional qániygeligine tásiri onı bir pútin úyreniudi talap etti.

Demek házirgi dáwirdegi shayırlardıń adamdı túsiniui ol ápiuayı tabiyǵıy maqluq emes, yamasa mashinanıq bir shúyi emes, tek miynet resursı emes, al qospalı, kompleksli rawajlanıwshı túsini. «Adam tastan qattı, gúldan názikz» (İ.Yusupov).

Bul kóz qarastan İ.Yusupovtıń poeziyasındaǵı filosofiyalıq tuyǵılar ájayıp hám házirgi zaman kóz-qarasına tuwra keledi. Sebebi onıń poeziyası onıń danalıǵınan shıǵıp danalıqqa jeteleydi. Onıń filosofiyası arqalı adam dún`ya ráhátin, lázzetin hám qısıwmetin tereń túsinedi. Onıń shıǵarmaları «filosofiya menen shuǵıllanǵısı kelgen adam poeziyasız bolmaydı. Ol poeziyalıq shıǵarmalardı izertlegennen baslap aq filosofiyalawdı úyrenedi» degen áyyemgi grek oyshısı Plutraxtıń soziniń haqıyqat ekenligine isendiredi.

Yusupovtıń poeziyasında adam janlı gúresiushi, harıp-talmaytuǵın janniń janıp kuyiui, jeke azamatlıq erliktiń úlgisi. Onıń ómirin, tastan qattı, gúlden názik dep qaraydı.

İbrayımniń qosıqlarında adam adamniń quyashı, onıń túsiginde insanniń qásiyeti adamdı adam súyip jasauı, adamǵa adamniń mehribanlıǵı, ǵamxorlıǵı ashıq hám anıq sáwlelenedi.

«Nápsin tıyıp nan berer

Tamırınan qan berer,

Kereginde jan berer,

Bir adamǵa bir adam» dep adamdı ardaqlap onıń bul isiniń sawaplıǵın qásterlep bılay deydi:

İship miyrim kasasın,

Tas júrekler bosasın,

Barhama súyip jasasın,

Bir adamdı bir adam» dep tilek bildiredi. Adam adamsız jasay almaytuǵının, Adamniń kúni adam menen ekenligin» kórsetip:

Adamsız adam jasarma,

Jalgızǵa dún`ya tarılıp,
Adam túe ǵazlarda,
Bólinip qalsa tobınan,
Toparın izler sarılıp» dep kórsetedi.

Adamıyılıq qásiyet, ullı qásiyet. Onıń ómiri, xızmeti tek ózi ushın ǵana emes basqalar ushın, basqalar uyıqlasın dep, uyqısız túnler, basqalar jasasın dep oqqa qarsı barıw. Ol haqqında shayır:

«Adam qanday qıyınlıqtı jeńbes. Ol:
Dún`ya biler onıń aqılın kúshin,
Tek bir nárse ǵana qolınan kelmes, ol,
Óz janın óz ómirin ayap bilmes ol,
Sebebi ózi ushın ómir súrmes ol
Adam ómir súrер adamlar ushın» («Tok tawındaǵı oylar»)
dep adamnıń jaratılıs uazıypasın kórsetedi.

Shayır óziniń shıǵarmalarında adam qádrine úlken keuil bóledi. Shayır bazı bir adamlar óldi degende, keuil baǵına bir ǵáletiy boran qutırıp demde kirgendey bolasań. Ol adam jaqınıń bolmasada janıń shorship túsip «Ay hay yt dún`ya dep» keuliń qausaydı. Eger

«Insanıy zibanı bolsa tábiyat
Aytar edi jauız ájelge onda,
«Uaq-uaq» áttegene qılıpsań uyat,
Qalay kóziń qıydı janın almaǵa?Á
Bul insan ólimi maǵan qıyanet,
Bar aparıp jiber jaqtı dún`yaǵa («Sorsha») dep qıynalar edi.

Taǵıda ol: «Endi bir adam óldi degende, qalay, abaysız záhár jegenbe? yamasa mashina qaqtıma, tas quladıma? Qashan óldi hiyleden shaytandı utatuǵın, eger dus kelse Mefistofeldi İbliske úsh márte satatuǵın edi. Eger jer astında húkimdar bolsa onı alıp kelgen ájeldi boqlap

«Ne bále ákeldiń zangar,
Áy dozaq saqshısı, bol mınaǵan saqÁ
Bul auzıńnan kirip artıńnan shıǵar.

Sóytip dozaqtıda etedi qarap» dep jalatay adamlardıń túr túsin kórsetedi. Bunda adamnıń adamnan parqın turmısta qádirli hám qádirsiz adam qádirin kórsetedi.

Shayır geypara adamlardıń adamıyılıq kelbetin, kisilik bahasın kórsetip:

«Ádet qalar, bálkim qásiyet qalmas,
Elge xızmet etpey jigit sınalmas,
Kóp jasaǵan menen aqsaqal bolmas,

Parasatlı aqıl esi bolmasa» dep «Bolmasa» adamnıń adamıyılıǵı elge xızmet, al onıń qádri aqıl parasatında ekenligin kórsete kele:

«Bireuler qartaysa ziyneti asar,
Eline sán berip tóрге jarasar,
Bireuler urǵashı maymılǵa usar,

Mázi adam súret túsi bolmasa» dep «Bolmasa» adamlardıń insanıyılıq sımbatın kórsetse, adam menen adamnıń parqın:

«Kimdur tirisinde-aq atın joqlamas
Ínsan bolıp ishken asın aqlamas» dep «Bolmasa»

bireuler tiri bolsada ólilerdiń arasında, al bireuler óli bolsada tirilerdiń arasında júretuǵınlıǵın kórsetedi.

İbrayım Yusupov adam poeziyasında adam hám zaman dialektikasına úlken dıqqat awdaradı. Ullı dár`yalarda kishkene bulaqlardan turatuǵınınday zaman tashuıshlerin ózimiz dúzemiz. Ne bolsa basqalardan kóremiz, al shınında bári ózimizden ekenligin kórsetip:

«Bir kózge kórsetpey bir kózimizdi
Biz bazda aldaymız óz ózimizdi,
Nápsi itin ertip biz keynimizge
Sumlıq úyretemiz óz peylimizge,

Jaqsılar kóp, jaman xiylepaz keler

Jurttı aldamasa payda az keler» dep avtor adamlardıń ózi zamandı, al zaman soǵan qaray adamdı jaratatuǵının kórsetip

«Adamlar jaratar zaman degendi

Zamanlar jaratar adam degendi» dep («Dialektika») juwmaqlaydı.

Demek hámmesi ózimizden, ózimizdiń tilimizden qásiyetimizden ekenligin kórsetip adam tárbiyasına dıqqat awdaradı.

Adamnıń zaman menen ayaq qosıp júrmese, shańda qalıp kózin ashalmay ózin kem kem shetke alatuǵının, solay etip onıń ózgerip baratuǵınlıǵın bılay súwretleydi. Ondaı adamlardı:

«Qızıqtırmas dáwir ózgerisleri,

Jaqpas basqalardıń jaqsı isleri,

Keshte uzın kóleńkeńe qararsań,

Hám ózińdi úlken adam sanarsań.

Júrek-baur degen joq endi sende,

Ókpege aylanǵan hámmesi demde,

Ótkendegi azın-awlaq xızmetiń

Bahalanbay atırǵanday miynetiń

Dún`yanı tek jalǵız óziń qurǵanday,

Basqalar qasıńda qarap turǵanday,

Ot basında óziń bilgish bolarsań,

Ozıp ketkenlerdi sırttan sayarsań.

dep «zaman saǵan baqpasa, sen zamanǵa baq» degen xalıq naqılına boysınbay shetlep qalǵan adamnıń psixologiyasın ajayıp túrde dálme dál keltirgen.

Shayı adamlardıń psixologiyasın tereń oy ótkir zeyin menen túsiniń, onıń haslı buzıq bolsa, tárbiyası kemislikten súyegi buzıqlıqtan munafik bolsa, onı

hátteki onıń muqaddes jaylarǵa ziyaratlarında dúzete almaydı degen pikirdi berip:

«Auel axır haslı buzıq kimseler,
Hajǵa barǵan menen musulman bolmas» dep úyretedi.

«İbrayım aǵa «Adam-adam ushın miyman» degen Maqtumqulınıń:

«Qansha jıl jasasada jerdiń júzinde,
Adam ulı bir birine miyman dur» degen násiyatına júginip:

«Dún`ya óter dáwrán óter hár kimniń,

Bir túnep shıqqanday palekli qosta» («Palekli qosta tuneu»). Usı kóz qarastan ol ómirdi adamnıń eń zor baylıǵı hám pıdayılıq isler maskanı retinde bahalap:

«Adamda eń zor baylıq ómir degen,

Tınımsız gúres ushın oyatılǵan,

Ómirme yamasa bul teatrma,

Kelesi siyanısqa bilet alǵan,

Ornına otırıwǵa kiyatırma?» deydi. Bunnan ómirdiń ótkinshi ekenligin hám adamnıń hár biriniń óziniń turmıs teatrındaǵı ornı bolatuǵınlıǵın, bireudiń kirgen sianısı tausılsa onıń ornına basqalardıń keletuǵınlıǵın pámleydi. Sol tuyǵıdan shıǵa otıra:

Bazda, bazda bul qızıqlı dún`yaǵa,

Ullı adamlarda kelip ketedi,

Jurt jıynap ornın basa almasada,

Bir adam ornına ólip ketedi» dep («Tájriybe tamshıları») nalıydı.

Shayır «Jaqsı adamlar» haqqında juda áhmiyetli pikirlerdi berip

«Olar uyıtqı bolıp, miynet ústinde

Bekkem sem`ya dúzer «kollektiv» degen,

Olar menen jaqsı-jaman kúnińde,

Bólisip jegen nan paldanda tatlı» dep keltirip olardı bılay súwretleydi.

«Eger sen aspandı tirep tursańda, ǵáleti is isleseń, onı jıynalısta kózińe aytar. Eger basıńa is tússe seniń namısıńdı óziniń hújdanında qorǵaytuǵınlıǵın, seni ózınen de jaqsı túsingen bunday adamlarǵa jan ber dese bererseń» dep kelip

«Jaqsı adamlar bul dúń`yanıń tiregi,
Hasla sen olardan burma júzińdi,
Haq-niyet, hadallıq tolı júregi,

Sen olarǵa qaray dúze ózińdi» dep túsindiredi.

Shayır óz shıǵarmalarında adamnıń nákaslıǵın júdá jek kóredi.

Jaqsılıqqa jamanlıq isleytuǵın adamlardı mineydi hám adamlardıń adam atına miyasar bolıwın jırlap tilegin bılay bildiredi:

«Bol adamnıń adamı,
Adamshılıq júregiń,
Taza bolsın mudamı,
Adam bolıp tuw janım,
«Azamat eken bir» desin,
Adamnan iyt tuuǵanın,

«Kórdik» desip júrmesin» dep ótkir hám aqıllı násiyat beredi.

Adamnıń aǵlası insanılıq, Adam insan dárejesine jetpegenshe jetilispeydi.

İnanılıqtı bilmegen adamdı ol

«Adam insanılıqtan ketkende,

İnsan oǵan bermes qol ushın» dep («Shayan») kórsetedi. Adam kúni adam menen degen pikirден shıǵıp geyde adamlar bir birinen qashatuǵınlıǵın keltirip:

«Adamlarsız jasay almasadaǵı,

Adam adamlardan qashadı bazda». Shınında biziń babalarımız «jamannan qash», «urı gazzap penen auıllas bolma, malıńnan ayırıp ash eter seni»

(Maqtumqulı) degen pikirlerden ómirde adamlardan qashıwdıń sebeplerin kórsetip shayır:

«Asıraygór tórt báleden,
Kúnlemeuge úyret meni,
Saqla jurttıń óseginen,
Marapattıń kópshiginen,
Maqtanshaqlıq esheginen.

Shayırdıń adam haqqında pikirleri keń. Onda tastıyıqlawdı hám biykarlau jaqsı kóriw hám jek kóriu dialektikası, adamnıń jan sáwlesin ashıp, oǵan quwanışqa, baxıtqa jol kórsetip turmısın jeńilletiudi úyretedi. Ol ullı quwanışlı dáwirde adamlardıń jaqsılanıwların kúseydi. Ol adam dún`yasınıń qarama-qarsılıq, ómirindegi ótkir gúresin kórip, monıń jańa turmısqa umtılıw ushın jol kórsetedi.

Poeziya dún`yanıń jańǵırǵan hawazı, shınlıqtıń haqıyqıy sestı. Onıń nızamı ómirdiń óziniń nızamı. Demek ómir nızamın basshılıqqa alıp onıń házligin, abzallıǵın túsindiriw ushın qálem shaynaǵan shayır adam filosofiyası sayǵarǵıstıradı. Al adam filosofiyası adamnıń háreketlerindegi, umtılıwlarındaǵı keuil kúylerindegi hádiseleriniń kóp úrligi sıyaqlı sheksiz. Onda adamnıń ómiriniń dialektikası sáwlelenedi. Shayır bul máselede baxıtlı adam kim degen sorawǵa juwap izleydi, baxıtlılıq penen baxıtsızlıqtıń tásirli kórinisin túsindiriuge urnadı. Ol óziniń «Bir baxıtlı adam baratır» degen qosıǵında ápiuayı bir adamnıń pák turmısın, balalarına ğarbız aparıp beriuge asıqqan shaqqan júrisin, shadlı keulin temir tor aynadan telmirip qarap turǵan gunalı adamnıń «Qolǵa túsken jauız ańday kóz benen telmirip qarawınıń mánisin hám azat adamǵa háwesin kórsetip:

«Miynet ırısqsın biymálel tatar
Heshkimge para bermes pachkası menen,
Shiyshe bankilerge toltırıp qatar,

Aqshası joq iyttiń astına kómgem» degen qatardan keyin, shayır onıń oyların oqıǵanday:

Bilemen házir sen kesh arman ettiń,

Bar atıń, mártebe baylıǵında kóp,

Qolǵa ǵarbız kótergen jigittiń

Dauranına almastırar edim dep» baxıtsızdıń pushaymanlıǵın kórsetedi.

Shaytan hám adam máselesi tariyxıy másele bolıp bulardıń qatnası barlıq dinlerde ushırasadı. Jaqsılıq qudaydan bolsa jamanlıqtı «shaytannıń isi» dep esaplap adamlar onı shaytannan kóredi. Aldamshı adamdı «pálenshe shaytan» dep atap, onı jek kórse, bireuler ol aqıllılıq dep onı qollap quwatlaydı. Qılıq qıluasına qaray ásirese onıń zıyanına qarap bahalaw burınnan ushırap «Ázazul bol shaytantay tartıp aldın elimdi» («Qırıq qız»). «Shaytangá uqsar Xiyua xanı aldap-suwlap alǵan eken» (Berdaq) dep burın geypara adamlardı shaytangá uqsatsa, İbrayım Yusupovtıń «Shaytannıń shaǵımı» degen qosıǵında adamlardıń shaytannanda ótip ketkenin súwretlep, tamasha filosofiyalıq oy saladı.

İslam dininde hámme nákaslik shaytannan. Shaytan qosıqta kórsetilgende jaratıwshınıń ottan jaratqan ónimi bolǵanlıqtan, «topıraqtan jaratılǵan, bárshe janzatlardıń gúltajı» bolǵan adamzatqa tabınǵanlıǵın tabınbadım sol maqluqqa dep keltirip sol maqluqtıń qılwası shaytannıń aytıwınsha

Endi kór sol adamlardıń qıluasın,

Auzıń barmas kóbin «bendem» demege» dep

olardıń mápine tiyip ketseń onıń imanı insabı ketetuǵının hám hiálelikti shaytannanda ótkeretuǵın:

«Jeke adam menen isleser shaytan,

Al adamlar túrli mafiya dúzip,

Jınayatlar islep, saladı oyqan,

Shaytandı jiyrendirer qıluası buzıq.

Sumlıq, aldaw, ilim, zulım tórteui,

Til tabıssa jauız maqset jolında,

İyesiz ormanday dún`yanı órtep,

Ya jarıp jiberiu solar qolında» dep adamzat júda hiyleli hám zulım bolıp baratırǵanlıǵın bildirip, olardı «bendem» deuge bolmaydı. Sebebi ózi gúna islep bolıp onıń jalasın shaytanǵa jabatuǵınlıǵın shıǵardı:

«Keshe bir narkoman-giyabent zangár,

Sóylesip atırıp aytqan sózi bar,

«Meni shaytan azǵırdı» dep jılaydı,

Anasın óltirgen ol qudabiyzar.

Ol iytti tanısam eken sirada,

Qarań óz qılmısın kimnen kóredi,

Izǵıǵan narkoman házir dún`yada,

Buzaqlıqtıń jauızlıqtıń dáregi» dep durıs keltirgen. Eń aqırında shayır:

Lekin bendeler kóp saǵan sıyınǵan,

Tańrını bir biler xalıq degen kisi,

Men shıǵıp atırman endi oyınnan,

Adamlarǵa qaldı shaytannıń isi» dep bildiredi.

Bul obraz benen súwretleu astarlı, házil túrinde bolsada ol dún`yada rastgóylikti ornatiw zárúrligin mafıya, korrupciya sıyaqlı illetlerge qarsı sharalar ushın, eldi ádep ikramlıq jolında tazalaw ushın hám huqıqbuzıwlar menen keskin gúresiu ushın áhmiyetli.

Bul qosıq qatarlar qudayǵa minajat retinde kórinip diniy túsiniklerge tuwra keledi, sebebi adamlardıń «táǵdiri «kórer miynetini bir eken» degen pikirlerine islam dininiń adam iskerliginiń erkinligi hám juwapkershiligi haqqında ideyaları menen únlesedi.

Shınında da adamlar islam dini talap etkendey intizamlı hám qayır saqauatlı, miyrim shapaatlı, iman-insaplı bolǵannıń dún`yanıń isine aralasıwına

Elde ádep-ikramlıq buzıldı. Adamlar arasında munafiklik rauaj aldı. Demek shaytannıń azǵırwı ushın jumıs tabıldı. Lekin adamzat shaytannan da asıp ketiúine baylanıslı bul máselede endi oǵan orın qalmadı. Adam xiylelikti shaytannan ótkerdi. Bul qosıq shayırdıń janınıń shırqırawı retinde júdá áhmiyetli.

İbrayım aǵanıń dún`yanı jańǵırtǵan poeziyası házirgi kúnlerde ulıwma dún`yanıń globallıq máselesi bolǵan adamnıń tábiyat penen qatnası arasındadı ahamiyetli máselege qaratılǵan. Onıń shıǵarmasında tábiyat hám adam múnásibetlerine jetekshi orın berilgen.

Bul haqqında shayır

«Kim bilmeydi jer menen suw tuwısqan,

Ekeui tabıssa álem gúlistan,

Endilikte adam menen tábiyat,

Arazlasıp araları suwısqan.

Tábiyat bul tirishilik iyesi,

Qorlaǵanǵa bolar ǵarǵıs kiesi,

Oldur adamzattıń Hawa enesi,

Qanday óz anańdı qorlaǵıń keler».

Tábiyatqa nadurıs qatnaslar menen adamzat ózine ájel quraǵın dúzip alǵanlıǵı «Plaxa izlep» degen qosıǵında tereń filosofiyalıq oy menen táriplenedi. Bunda shayır Ch.Aytmatovtıń «Plaxa» degen romanındaǵı adamlardıń tábiyatqa zorlıǵınıń nátiyjesin súwretlegen tereń oy-pikirin rawajlandırıp, romanda qasqırlarǵa qatnasta payda bolǵan keuilsizliklerdiń súwretleniúinen shıǵıp, tábiyatqa «Siz» dep qatnas jasawdıń ornına, adamzattıń plaxaǵa óziniń gellesin, eriksiz qoyıp atırǵanlıǵın súwretlep

Uay, enagar adamzat,

Óz isine ózi hayran qalǵanday,

Sumlıq hám ilimdi qatırıp jumsap,

Bir Plaxa soǵıp shıǵardıq sonday.

Mine usı ózi soqqan «ájel qurıǵına» qaray adamlar ózin ózi aydaın bılay súwetleydi:

«Paxtadan aq altın» alıw qastında,

Záhár shashqan samolettıń astında,

Baurı shansıp ınırsıydı balalar,

Jolda ólip atqan torǵaylar qalar,

Dinamit jarılar, laynerler janar,

Terrorlar, mafiyeler jauız hayuanlar,

Plaxaǵa qarap aydap bir birin,

Yaǵnıy ózin ózi qıynar adamlar».

Bul adamzattıń óziniń óz ómirine qastıyanlıǵı haqqında poema dárejesine kóterilgen shıǵarma óziniń reallıqtı súwretleu tiyimligi menen romannanda ótip ketken. Shayır dunke (plaxa) nıń payda bolıw tariyxn orınlı sáwlelendirgen onı soǵıwda adamzat ádeuir táshuishlerge túsken. Ol dunkeni adamlar betonnan soqsada bolar edi dep keltiredi: Shayır onıń aǵashtan isleniuiń tereń mánisin sheberlik penen súwretlegen «Bası shabılıuda adam hár qashan, tábiyattan bólek sezbesin ózin» dep bul ájel quraǵınıń tábiyat penen baylanıslıǵın eske túsirip, ol dunke aǵashınıń qalay ózine adamlardı tartıp atırǵanın:

Áydik emenlerdi qıyratıp shıqtıq,

Túbine záhárli izey suw aydap,

Sayalı gújimdi quwratıp jıqtıq,

Mine tayar boldı?

Planetanıń

Ornattıń xalıq barar keń maydanına»

Sol keń maydan adamzat turmısı. Sebebi «Hár kim alıp barıp oǵan dushpanın. Aybaltanı jusam deydi qanına».Sóytip «isenim kópirin belinen qıyratıp»:

«Uyaǵa talasqan eki lashınday,

Adamlar ayausız bir birin jular» dep adam shaxsiyatlıǵı plaxaǵa aparatırǵan jol bolsa, ekinshi jol adamlardaǵı nápsi bálesi ekenligin kórsetip

«Ashkózler shanaǵı tereń qurdımday,

Baylıq ústemlikti ańsar bir tınbay,

Juwxalanıp teńiz suwın simirer,

Nápsi ol bir shegirtkeniń qurtınday

Jaǵısların taslap qashadı Aral,

Chernobil`de tallar dir-dir qaltırar,

Ájel qısnaǵına vertolet quwǵan.

Qashıp barar sayǵaq hám kengurular».

Mine usı waqıyalar adamlardı dunke aǵashın aparatuǵın jol. Al bulardı «kórgen» İsa payǵambardıń aǵashtı sıpap atırıp oyǵa shúmiuide tamasha hám bul máseleniń juda áhmiyetli ekenligin kórsetedi.

«Azap penen shegelenip krestke,

Asıqpay ólgennen mınawıń abzal,

Shaıp úzilip túsken gelleńdi kórip,

Esińdi jıyǵansha keterseń ólip,

Geroinnen tartsań onıń üstine,

Ólerińde janıń aırmas jáne,

Ne degen insanlıq, miyrim shapaat,

Ósip ketken ekenǵoy bul adamzat».

Mine usı payǵambardıń adamzattıń ózin ózi joq qılıw tarawında ósip ketkenligi pútkil dún`yadaǵı hár bir adamǵa qáwip bolıp

«Al dár`ya boyında adamlar barar,

Ózi soqqan múlikke háulirip qasar,
Hár qaysısı óz basınan qáuíp etip,
Bildirmey óz moynın sıypalap qoyar»

Qanday salıstırıw adam ómiri aqqan dar`ya, ol ómirde insan ózi soqqan ájel qurıǵına júregi háulirip qaraydı hám bul barıstan hámmesiniń ájel qurıǵına túsip qalatuǵının bilip moynınan sıypalap qoyadı. Shayır úmitsizlikke berilmey keleshekte adam bul kasapattan qutulatuǵının bildiredi.

«Kemege mingenniń janı bir» degen,
Naqıldı esletip tolqır okean,
Jauzlıqtıń múlki sol dunke aǵash,
Múmkin nartlap daraq bolar qaytadan,
Aqıl aspanında nur shashıp quyash,
Ullı haqıyqatqa jol tabar insan» dep juwmaqlaydı.

Arman insanniń qozǵawshı kúshi. Adam arman menen jasaydı. Arman jeteleydi, dóretdi, «Arman menen bastı bılǵay, Saz benen oynadı barmaq» (Berdaq) degendey arman shaqqanlastıradı, háwıjlandiredi. Bir armaniń tawsılsa ekinshi arman tuwadı. Onı iske asırmaǵansha adam tınım tappaydı. Al «aqılı joqtıń armanı joq» degen xalqımızdıń naqılı nadanniń qásiyeti, óziniń oy pikiri joq adamnıń mısalı. Al, arızw arman ásirese shayırlardıń ilxam perisi sheklerge jetiw talwası. Sonlıqtanda İbrayım aǵa bul haqqında bılay dep jazadı... Árman shayırdı qısqa kúnde qırıq tolǵandırıp, saatına san mıń terbetedi. Ol izlenedi oqıydı, tınlerde juldızlar menen, tańlarda sıdırlaǵan japıraqlar menen sırlasadı. Batar kúnniń zer shapaǵın terbetken dár`yalardıń jaǵasında turıp, dún`yanıń júzin qıyal menen sholadı, planetanıń tınısın tıńlaydı. Pútkil dún`ya ol ushın bir úy: Juwmalanǵan jumırı jerdiń qaysı bir múyeshindegi atılǵan oq, jılaǵan bala shayırdıń júregin jaralaydı, kókireginde

ashshı hawaz oyatadı» dep keltirip ármannıń insan ushın á sirese shayır ushın oǵada ullı áhmiyetin kórsetedi. Onı «Ómirdegi erteńgi tańlar» dep keltirip

«Olar juldız bolıp shaqırar seni,

Júzer kók jiyekte aq jelqom bolıp,

Jumsaq tiyer jiydeninde tikenı,

Onı kútkeninde jasırınıp turıp» dep onıń lázzetli tásirin keltirip olar ne degen sorawǵa:

Gá ol óner bolar sen úyrenbegen,

İlimde sen kútken sırlı shek bolar,

Dańq, mártebe bolar saǵan kelmegen,

Sen tuta almaǵan aq bilek bolar» dep qanday sheberlik penen arman arzıwların birme bir táriplep, onıń áhmiyetin jigerlendiriushilik mádarin:

«El xızmeti ushın at jalın tarap,

Shabarsań armanlar shaqırǵan jaqqa,

Emleuxana áyneginen sıǵalap,

Olar tirek bolıp qalar bir waqta» dep orasıp shıraylı hám názik qıyallardı keltirse «Bir gap iske assa, on árman tayar, jańadan ǵamshalap japıraq jayar» dep keltirip:

Árman ómir ishıqı, erteńgi tańlar,

Ol-sarqılmas bulaq, sol jeri jaqsı,

Bir aulad ishinde ketken ármanlar,

Bir aulad ishinde binayat bolmaqshı» dep armannıń sociallıq-siyasiy hám filosofiyalıq ideyalıq áhmiyetin joqarı kóteredi. Ulıwma shayırdıń bul 1980 jılı jazǵan «Ármanlar» degen dóretpesi óziniń mazmunı hám filosofiyalıq tásirliǵi menen úlken bir shıǵarma menen qunı teńdey túyiledi.

Shayır óz shıǵarmalarında «isenim» filosofiyasına úlken itibar beredi. Adam isenimsiz jasay almaydı. «Jaudı jeńemen dep óz kúshine isenbegen asker jeńilip qaladı», «Aurıuımnan jazılaman» dep isenbegen nauqastıń

jazılıp ketiui qıyın keledi. Sonıń ushın isenim hámmege kerek hám insanıylıq halat.

İsenim belgili bir dún`yağa kóz qaras penen baylanıslı adamnıń ishki álemi, alğa umtılıwdı payda etetuǵın ruwxıy xaladı hám oǵan sadıq bolıp qalıwǵa qaratılǵan hújdan tapsırması.

Filosofiyalıq tiykarda dún`ya haqıyqatlarına isengen hám oǵan ıqlas qoyǵan adamlarda ruwxıy jaǵday júzege keledi dep belgileydi. Ondaı jaǵdayda adam ómir mánisin tuwrı ańlap iskerligin insanıy dárejedege izge saladı. İsenimniń qádirin shayır óziniń «İsenim» degen qosıǵında:

Sensiz-piyadaman jolı ónbegen,
Kóp asıw bar, jayau qalay asarman,
Jańa biyikler bar «ushıp kel» degen,

Qanatsız qus bolıp qalay usharman» dep isenimniń adamnıń qanadı, olsız qalay etip ómirdiń, kóp asıwların, bálent sheklerin qalay iyeleymen dep keltirip:

«Sen bolmasañ – jılıjır ayaq basqan jer,
Sensiz tek búgin bar, erteńler-gúman,
Sen sáwleńdi jıyıp turmasañ eger,

Alda jol qatqalaq, teńizler duman» dep isenimniń jol kórsetiushi ideya menen baylanıslıǵın hám ideyasız hesh waqıtta insan jasaǵan emes dep keltirip birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimov aytqanıday: «Óziniń ómirin, aldına qoyǵan maqsetlerin anıq seze alatuǵın, óz keleshegi haqqında qayǵıratuǵın millet hesh bir dáwirde milliy ideya hám milliy ideologiyasız jasamaǵan hám jasay almaydı da. Ideologiya bolmasa hár qanday mámleket hám jámiyet, qala berse, hár qanday insan óz baǵdarın joǵaltıwı anıq» degen pikirin tastıyıqlaydı hám hár bir insan belgili bir ideologiyağa isenip onı bekkem uslasa ertengisi aydın, keleshek anıq kórinedi dep jırlaydı.

Juwmaq

Zamanlardan zamanlarǵa, babalarımızdan áwladlarǵa materiallıq, mádeniy, aǵartıwshılıq, ruwxıy baylıqlar, ájayıp dástúrler miyras bolıp qaldı. Sonıń menen birge shoralar dáwirinen bizlerge óz qádirine jete bilmeslik, tariyxıy gúmrahlıq, ruwxıy túskinlik, milliy tártipsizlik, mánawiy jarlılıq, ana tili boyınsha shala sawatlılıq sıyaqlı sociallıq illetler hám asarat bolıp qaldı. Xalıqtıń ruwxıy túskinligi, sanasınıń záhárlewi en awır ruwxıy dárt. Bular millet ushın júdá qáwipli. Ol ardıń dawası bolsa sol xalıq ruwxına ruwxıy, sanasına aqılıy tásir kórsetiw, mánawiyat sebepleri menen malham qoyıw.

Xalqımız milliy ǵárezsizlikke erisiwde mánawiyatımız tómenlep ketken edi. İyman, isenim, uyat, iybe, ar-namıs, diyanat, insap sıyaqlı túsiniklerdi umıta baslaǵan edi. Ruwxıy tárbiya, diniy tárbiya, milliy sana, milliy maqtanısh, milliy ideologiya, tariyxıy watan, watan tuyǵısı, watan saǵınıshısıyaqlı ibaralardı tilge alıw múkin emes edi.

Shoralar dáwirinde Ózbekistanǵa degen mámleket ibarası bir márte de qollanılmadı. Usı jıllar belgili bolǵan «meniń adresim ya kóshe, ya úy, Meniń adresim Sovet awqamı» degen hawayı qosıq tiykarında júdá mákkarlıq siyasat bar edi. Áne usınday jawız hám pinhana siyasat nátiyjesinde tilimiz úyimiz tiline, xalqımız turǵınǵa aylanıp barar edi. Hár bir sóz, hár bir ibara qanday máni ańlatatuǵının bilsek ǵana, onıń áhmiyetine túsinemiz.

Watan tuyǵısı – bul aziz hám gózzal Watanımızǵa joqarı isenim menen jasaw, oǵan sadaqatlı bolıw. Watanǵa sadaqat hám memizdiń wazıypamız.

Watan tuyǵısı – bul xalqımızdıń altın miyrası, dástúrleri, tili, mádeniyatına húrmet penen qaraw, Turan, Túrkestan, Ózbekistan dep atalıwshı elimizdiń tariyxın úyrenip barıw.

Tariyx – mısalı bir mayak. Keyingi 770 jil dawamında xalqımız eki márte tutqınlıqqa túsip qaldı. Hár bir tutqınlıq dáwiri 150 jıldan dawam etti. 1220-jıldan 1370 jılǵa deyin chingiziyler húkimiranlıq etti. Bul tutqınlıqtan Amir

Temur babamız qutqardı. ekinshi tutqınlıq toqsanınshı jıllarǵa deyin dawam etti. Rus hakimliginiń forması ózgerip tursa da (Oktyabr tónkerisine deyin Túrktan general-gubernatorlıǵı edi, Buxara ámirliği hám Xiywa xanlığı shorizmniń vassaları edi). 1920-jıldan baslap, Túrksatn ASSR, 1924-jıldan Ózbekistan SSR dep atalǵan bolsa da, koloniyalıqtıń mazmunı ózgermedi, xalıqtıń jılawı Moskvanıń qolında edi. ekinshi tutqınlıqtan birinshi Prezidentimiz İslam Karimov jetekshiliginde azat bolǵanıımızdı tereń seziw búgingi kún ushın Watan tuyǵısı. Tariyx bolsa, óz-ózinen, bul ullı waqıyanı, bul tákirarlanbas hádiyseni, bul úlken kúsh hám batırılıqtı hesh qashan umıtpaydı.

Lekin, negizgi gáp sonnda, biz ata-babalarımızǵa múnásip áwladpız ba? ol ar qaldırıp ketken altın miyrastı bayıtıp, kóbeytip atırımız ba, gárezsiz respublikamızda jaratılǵan sharayatlardan tolıq paydalanıp atırımız ba, watan maǵan ne berip atır, men oǵan ne menen juwap berip atırman, ana-Watan, xalqımnıń kúnine jarap atırman ba – mine usılar búgin hár birimiz ushın dolzarb sawal.

Paydalangan ádebiyatlar dizimi

1. Í.A. Karimov «Ístiqlol va mánaviyat». – Toshkent: 1994.
2. Í.A. Karimov «Oz keleshegimizdi óz qolımız benen qurıp atırmız» Nókis. «Qaraqalpaqstan» 1999
3. Í.A. Karimov «Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e`tiqodi va buyuk kelajakka ishochdir». Toshkent. «O`zbekiston» 2000.
4. Í.A.Karimov «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir»– oshkent, O`zbekiston, 1995.
5. Karimov Í.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish ywlıda. -T.: O`zbekiston, 1998.
6. Karimov Í.A. Din odamzotni hech qachon yomon yo`lga boshlamaydi. «Íslom ziyosi o`zbeğim siymosida» kitobidan. TİU nashriyoti. T.: 2005
7. Mirziyoev Sh. «Erkin hám abadan, demokratiyalıq Ózbekistan mámleketin márt hám ullı xalıqımız benen birge quramız» Erkin Qaraqalpaqstan 17-dekabr` 2016-j.
8. Mirziyoev Sh. «Milletlerara doslıq hám awızbirshilik xalıqtıń tınıshlıgınıń hám abadanlıgınıń áhmiyetli faktorı» Erkin Qaraqalpaqstan 26-yanvar` 2017-j.

Sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar:

1. Kaykovus. Qobusnoma. -T.: O`qıtuvchi, 1996.
2. Karimov T. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. -T.: Cho`lpon, 2003.
3. Komillik o`gıtlari. -T.: Moliya, 2003.
4. Tulenov J., Ğofurov Z. Falsafa. – Toshkent: O`qıtuvchi, 1997.
5. Ğarb falsafasi / Tuzuvchi va másul muharrir: Nazarov Q. –T., «Sharq», 2004.
6. Nazarov Q. Aksiologiya – qadriyatlar falsafasi. - T.: O`FMJ, 2004.
7. Nazarov Q.N. Bilish falsafasi. – T.: Universitet, 2005.
8. Nazarov Q. G`oyalar falsafasi. – T.: Akademiya, 2011.
9. Soifnazarov I. Kurs lektsii po filosofii. – T.: 2004.

10. Choriev A. Inson falsafasi. II. Mustaqil shaxs. Toshkent. Chinor. 2002
11. Falsafa asoslari. Nazarov Q tahriri ostida. – T.: SHarq, 2005
12. Falsafa. Mamashokirov S. Taxriri ostida. – T.: Sharq, 2005.
13. Falsafa. Axmedova M. tahriri ostida . – T.:UFMJ, 2006.
14. Xayitov Sh., Xayitova K., Ziyautdinova X. Falsafa asoslari. Albom sxema. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.
15. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. -T.: Sharq, 1994.
16. Bazarbaev J. «Ruwxiyatimiz marjanlari» N. «Bilim» 2008.
17. Bazarbaev J. «Milliy ideya biziń ideyamız». Nókis «Bilim» 2003
18. Bazarbaev J. «Milliy ideya jol kórsetiwshi juldız» Nókis. Qaraqalpaqstan 2011.
19. Bazarbaev J. Ádebiyat - ibrat mektebi. Nókis Bilim 2015
20. Bazarbaev J. Ruwxılıqtıń ádep-ikramlılıq tiykarları Nókis. NMPİ 2015

Elektron tálim ryesurslari:

1. [www. philosophy.ru](http://www.philosophy.ru).
2. [http// www.intencia.ru](http://www.intencia.ru).
3. [http:// www. ido.rudn.ru](http://www.ido.rudn.ru).
4. [http:// www. filosofia.ru](http://www.filosofia.ru).
5. [http: www. falsafa.dc.uz](http://www.falsafa.dc.uz).
6. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz)